

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Mikuláš Preininger

Topos v kritické analýze diskurzu

Topos in Critical Discourse Analysis

2019

Vedoucí práce: Mgr. Eva Lehečková, Ph.D.

Poděkování:

Děkuji vedoucí práce Evě Lehečkové za příjemnou spolupráci a cenné připomínky. Můj velký dík pak patří celé mé rodině za podporu a trpělivost, zejména Josefně a Dočolomanskému.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 17. prosince 2019

Mikuláš Preininger

Abstrakt

Cílem této práce je prozkoumat, jak kritická analýza diskurzu, konkrétně diskurzivně-historický přístup (DHA), analyzuje argumentační strategie a jakým způsobem k tomu využívá koncept toposu. DHA se na základě analýzy argumentace snaží pochopit, jakým způsobem se šíří sociálně problematické jevy (např. diskriminace), a na základě těchto poznatků navrhnout postupy, jak takovým jevům čelit (např. vymezení správných a falešných argumentačních postupů). V DHA se tak propojuje aspekt deskriptivní a normativní.

Jako klíčový analytický nástroj v popisu a kritice argumentace slouží DHA topos. DHA jej chápe jako schéma, které propojuje argumenty s tezemi (např. *topos authority*, fungující ve smyslu *měli bychom udělat x, protože si to myslí y*). Topos má tu výhodu, že má na rozdíl od argumentů obecnější povahu, zároveň má však konkrétnější vztah k obsahu argumentace než abstraktní logická pravidla. Je tak užitečným nástrojem, jehož pomocí lze zkoumat typizované způsoby zdůvodňování a přesvědčování.

Způsob, jakým DHA analyzuje argumentační strategie a toposy, se nicméně setkal s kritikou. Zaprvé bývá DHA vyčítáno, že analýza často není dostatečně metodická a transparentní (Žagar 2010). Zadruhé čelí DHA námitkám, že při kritice argumentace nevychází z dostatečných a jasně zdůvodněných normativních kritérií (Forchtner-Tominc 2012, Kopecký 2018).

Domnívám se, že k větší přesvědčivosti a transparentnosti analýzy argumentačních strategií v DHA může vést (1) důslednější a explicitnější rekonstrukce argumentační struktury, díky níž bude analýza vykazatelná a její výsledky falzifikovatelné, (2) rozšíření logických a procedurálních normativních kritérií správné argumentace o teoreticky zdůvodněná kritéria etická, a (3) zkoumání argumentačních strategií v kontextu dalších diskurzivních strategií.

Klíčová slova

kritická analýza diskurzu, diskurzivně-historický přístup, diskurzivní strategie, argumentační strategie, argumentace, topos

Abstract

The aim of this thesis is to explore, how critical discourse analysis, namely Discourse-Historical Approach (DHA), analyses argumentation strategies and how it uses the concept of topos. The main task of DHA is to grasp how socially problematic phenomena (e. g. discrimination) spread and based on this knowledge it aims to suggest ways to tackle them (e. g. defining correct and fallacious argumentation practices). In this way, DHA embraces both descriptive and normative approach.

As a key analytical tool for describing and assessing argumentation, DHA uses the concept of topos. According to DHA, topos is a scheme which connects arguments with conclusions (e. g. the *topos of authority*, working in a sense we perform action x because subject y suggests so). The advantage of topos is the fact that, on the one hand, compared to arguments, it is more general, on the other hand, compared to abstract logical rules, it is more related to the content of argumentation. As such, it provides a useful tool for exploring typified manners of argumentation and persuasion.

The way DHA analyses argumentation strategies and topoi, however, became a subject of criticism. First, it concerns the fact that argumentation analysis in DHA often lacks method and transparency (Žagar 2010). Second, it concerns the fact that criticism of argumentation strategies is not based on sufficient and clearly justified normative criteria (Forchtner–Tominc 2012, Kopecký 2018).

I argue that to make the analysis of argumentation strategies more convincing and transparent, DHA should: (1) reconstruct the argumentation under analysis thoroughly and explicitly and make the analysis accountable and the results falsifiable, (2) extend the logical and procedural normative criteria FOR theoretically well-justified ethical criteria, and (3) explore argumentation strategies in the wider context of other discursive strategies.

Key words

critical discourse analysis, Discourse-Historical Approach, discursive strategies, argumentation strategies, argumentation, topos

Obsah

1. Úvod	8
2. Diskurzivně-historický přístup ke kritické analýze diskurzu	11
2.1. Co je kritická analýza diskurzu	11
2.2. Co je diskurzivně-historický přístup (DHA)	12
2.2.1. Vznik, vývoj a klíčové rysy DHA	12
2.2.2. Ideologie, moc, kritika a diskurz	14
2.2.3. Diskurzivní strategie	17
3. Argumentační strategie	22
3.1. Co je argumentace	22
3.2. Co jsou argumentační strategie	25
3.3. Co je topos	26
3.3.1. Definice a strukturní funkce	26
3.3.2. Základní vlastnosti toposu v DHA	31
3.3.2.1. Argumentační síla	31
3.3.2.2. Vztaženost k obsahu	32
3.3.2.3. Míra obecnosti/specifičnosti	32
3.3.2.4. Klasifikace toposů	34
4. Kritika deskriptivní analýzy argumentačních strategií	37
4.1. Práce se seznamy toposů	37
4.2. Nedostatečná analýza	38
4.3. Toposy jako leitmotivy	38
4.4. Doporučení	39
4.5. Zhodnocení kritiky	41
4.5.1. Práce se seznamy toposů	42
4.5.2. Nedostatečná analýza	43
4.5.3. Toposy jako leitmotivy	45
5. Normativní rozměr argumentační analýzy	49
5.1. Filosofie jazyka Jürgena Habermase	49
5.2. Pragmadialektika	51
6. Kritika normativního ukotvení argumentační analýzy v DHA	57

6.1. Kritika normativních východisek argumentační analýzy v DHA	57
6.2. Zhodnocení kritiky	58
6.3. Možnosti překonání kritiky	59
7. Závěr	64
8. Literatura	69

1. Úvod

Když se mi poprvé dostala do rukou práce věnovaná kritické analýze diskurzu, měl jsem smíšené pocity. Na jednu stranu jsem byl nadšený. Poprvé jsem natrefil na přístup, kde měla lingvistika vymezenou jasnou praktickou funkci, definovanou etickými cíli – popsat, jakým způsobem se jazyk a komunikace podílejí na nerovnostech ve společnosti, a navrhnout, jak lze takový stav změnit. Na druhou stranu ve mně ale tento přístup vzbuzoval pochyby. Ty se pojily především s metodami a teoretickými východisky. To, že je určitý text problematický, jsem většinou intuitivně tušil – obecná hodnotová východiska mi jsou nakonec blízka. Leckdy mi však připadalo, že kdybych si již předem nemyslel více méně totéž co badatel, metody a teoretická zdůvodnění by nebyly dostatečně transparentní a propracované, aby mě o takové problematičnosti přesvědčily.

Jedním z takových případů pro mě byl způsob, jakým kritická analýza diskurzu, konkrétně diskurzivně-historický přístup (DHA), zkoumá argumentaci. Té věnuje DHA soustavnou pozornost, protože zdůvodňování představuje jednu ze základních strategií, jak lidé prosazují své leckdy sporné představy o tom, jak věci jsou a jak by být měly. Jako základní analytický prostředek si pro zkoumání argumentačních strategií DHA zvolil tzv. *topos*.

Diskurzivně-historický přístup chápe *topos* jako argumentační schéma, které propojuje tvrzení – to, co zdůvodňujeme – s argumenty – tím, čím zdůvodňujeme. Zastává-li tak např. někdo názor, že by Česká republika neměla přijímat uprchlíky z Blízkého východu, může jej zdůvodňovat například tím, že si to nepřeje většina obyvatel, že před tím varuje prezident České republiky nebo že se jedná o lidi, kteří jsou kulturně odlišní. V prvních dvou případech se argumentuje názorem určité autority – jednou míněním lidu, podruhé míněním vysoce postaveného politického činitele. Ve třetím případě se pak jako důvod bere vlastnost kulturní jinakost. Za každým z těchto zdůvodnění se přitom skrývá určitý předpoklad – *topos*. V prvním případě, že by se mělo konat to, co si přeje většina, v druhém případě, že by se mělo dělat to, co si myslí prezident, v třetím případě pak, že by ČR měla být otevřena pouze lidem, kteří mají stejnou či podobnou kulturu jako její současní obyvatelé. První předpoklad bývá v DHA nazýván jako *topos většiny*, druhý jako *topos autority*, třetí pak jako *topos kultury*. Za každým z těchto *toposů* se také skrývají různé představy, hodnoty či ideologie. A to je právě důvod, proč je pro DHA zkoumání

toposů podstatné. Mají obecnější povahu než samotné argumenty, a lze je tak dobře využít pro zkoumání typických prostředků, jimiž jsou zdůvodňovány a prosazovány určité problematické ideologie či kroky.

Způsob, jakým DHA analyzuje argumentaci, se nicméně setkal s kritikou. Zaprvé mu bylo vyčítáno, jak přistupuje k jejímu popisu. Analýza v DHA často nevypadá tak, že by metodicky a transparentně rozebrala a rekonstruovala konkrétní argumentační úsek a umožnila tak čtenáři hlouběji pochopit jeho fungování (co se tvrdí, kdo to tvrdí, čím to podkládá), ale místo toho úsek bez dalšího zdůvodnění doplní několikaslavnou klasifikací toposu či falacie, tedy chybné či falešné argumentační postupy (Žagar 2010). Dalším problémem je, že často nejsou zřejmé a jasně zdůvodněné standardy, na jejichž základě badatelé argumentaci kritizují a hodnotí jako chybnou či falešnou. DHA tak někdy bývá vyčítáno, že její výstupy se často spíše než důkladné akademické analýze podobají subjektivnímu polemickému komentáři (Kopecký 2018).

Cílem této práce zprvu bylo prozkoumat, jakým způsobem se využívá koncept toposu v DHA – jak badatelé toposy identifikují a jak pomocí toho kritizují argumentační postupy. Udržet toto zaměření by snad bylo možné, kdybych zůstal pouze u deskriptivní analýzy argumentačních strategií. Vzhledem k tomu, že deskripce je pro DHA pouhým prvním krokem, potřebným pro stěžejní kritickou činnost, a že kritika argumentačních postupů v DHA je holistická a zpravidla nemíří pouze na argumentační schéma jako takové, rozhodl jsem se své zkoumání zasadit do širšího kontextu argumentačních strategií.

Práce tak nakonec může sloužit zaprvé jako uvedení do toho, jak DHA přistupuje ke zkoumání argumentace a z jakých tradic při jejím popisu a kritice čerpá. Zadruhé představuje některá slabá místa, ať už v tom, jak DHA přistupuje k analýze argumentace obecně, nebo jak k ní využívá koncept toposu. Zatřetí pak nabízí metodologická doporučení, která mohou dopomoci tomu, aby byla argumentační analýza DHA z popisného i kritického hlediska metodická a transparentní a teoreticky dobře zdůvodněná.

Práce má následující strukturu. Po úvodu (1.) následuje kapitola, v níž představuji diskurzivně-historický přístup k DHA (2.). Nejprve jej zasazuji do širšího kontextu kritické analýzy diskurzu (2.1.), poté (2.2.) se věnuji okolnostem vzniku, vývoji a některým klíčovým rysům DHA, vysvětluji jeho základní pojmy a představuji koncept

argumentačních strategií. Ve třetí kapitole už se zaměřuji na argumentační strategie samotné. Nejdříve vymezuji pojem argumentace (3.1.) a poté definuji koncept argumentačních strategií (3.2.). Dále představuji koncept toposu (3.3.) – nejprve jej definuji, poté shrnuji jeho základní vlastnosti a nakonec uvádím, jak bývají toposy v DHA klasifikovány. V další kapitole (4.) se věnuji některým problémům spojeným s deskriptivní analýzou argumentačních strategií v DHA. Vycházím v ní z kritiky Igora Žagara (2010), kterou nejdříve stručně představuji a poté hodnotím. V páté kapitole představuji normativní východiska argumentační analýzy v DHA. Konkrétně se věnuji dvěma tradicím, na něž se DHA v tomto ohledu často odvolává – filosofii jazyka Jürgena Habermase (5.1.) a pragmadialektickému přístupu (5.2.). V šesté kapitole pak představuji některé problémy, které se pojí s normativním ukotvením argumentační analýzy v DHA. Vycházím přitom zejména z kritiky Any Tominc a Bernharda Forchtnera (2012), kterou shrnuji (6.1.) a poté stručně hodnotím (6.2.). Jako možnou odpověď na tuto kritiku pak představuji další práci Bernharda Forchtnera (2014). V závěru vedle shrnutí nabízím několik doporučení, která by mohla pomoci k překonání zmíněných nedostatků a problémů spojených s analýzou argumentačních strategií.

2. Diskurzivně-historický přístup ke kritické analýze diskurzu

2.1. Co je kritická analýza diskurzu

Kritickou analýzu diskurzu (CDA) nelze dobře vymezit na základě jejích prostředků, tedy metod, ale spíše na základě jejího předmětu zkoumání a jejích cílů. Ačkoli se studie, které se hlásí ke kritické analýze diskurzu, navzájem často v mnoha ohledech liší, typicky by je měly spojovat dva prvky: zaprvé by měly být zaměřeny na fungování jazyka v sociální realitě a zadruhé by toto fungování měly nejen popisovat, ale i s odstupem hodnotit a nabízet možnosti zlepšení. První společný jmenovatel se týká předmětné oblasti – diskurzu, druhý pak způsobu, jakým se CDA ke svému předmětu vztahuje – kritičností. Typicky se výzkumy CDA soustředí na to, jak se užívání jazyka a jiných znakových systémů podílí na vytváření a reprodukci sociálních problémů, zvláště etnické a jiné nerovnosti (Homoláč 2017). Zatímco slova *kritický* a *diskurz* lze brát jako sjednocující rysy, slovo *analýza* je spíše prostorem variace.

Za dobu existence CDA, tedy zhruba od 80. let 20. stol., se vyvinulo několik významných analytických tradic. Všechny sdílejí výše zmíněné cíle a obecný předmět zkoumání, liší se však některými aspekty, na něž je při výzkumu kladen důraz, a spolu s tím i metodami, které pro výzkum volí. Typicky bývají vymezovány tři hlavní přístupy. Prvním z nich je tzv. textově orientovaná diskurzivní analýza, nejsilněji spojená se jménem Normana Fairclougha. Ta si jako svůj hlavní úkol vymezuje zkoumat vztah mezi sémiozou, tedy všemi formami produkovaní významů, a dalšími složkami sociálních praktik, tedy produkčními aktivitami, prostředky produkce, sociálními vztahy, identitami, hodnotami a vědomím (tamtéž). Druhým je tzv. sociokognitivní přístup, spojený především se jménem Teuna van Dijka. Tento přístup považuje jako klíčové pro poznání vztahu mezi diskurzem a sociální realitou zkoumání tzv. sociální kognice, tedy vědění, postojů, ideologií, norem a hodnot (tamtéž). Třetím je pak diskurzivně-historický přístup (DHA). Protože se tato práce soustředí právě na něj, rozebereme si ho podrobněji v následujících odstavcích.

2.2. Co je diskurzivně-historický přístup

2.2.1. Vznik, vývoj a klíčové rysy DHA

Diskurzivně-historický přístup vznikl na konci 80. let v badatelské skupině kolem Ruth Wodak. Začal se rodit spolu s rozsáhlým výzkumem rakouského poválečného antisemitismu (Wodak et al. 1990). Rakouský poválečný antisemitismus je exemplárním námětem zkoumání CDA – jedná se o ideologii, jejíž problematičnost je vzhledem k historické realitě jen stěží zpochybnitelná, ale která se z téhož důvodu výrazně manifestuje především na symbolické, tedy i jazykové rovině. Zároveň se jedná o komplexní fenomén, který se vedle lingvistiky týká řady dalších vědeckých oblastí. Jako první můžeme jmenovat sociologii – způsob, jakým se antisemitismus projevuje a šíří, nelze pochopit, aniž bychom jej zkoumali z hlediska společnosti a s využitím poznatků, které o ní máme. Dále můžeme zmínit politologii – jak ukázaly právě některé výzkumy DHA (Wodak 1990), poválečný rakouský antisemitismus nebyl marginálním společenským jevem, a dokonce měl své zastoupení i na úrovni politické reprezentace a byl živým tématem politického diskurzu. Zejména pro kritické posouzení antisemitského diskurzu pak hraje roli filosofie – akademickou kritiku je totiž třeba založit na jasně artikulovaných a zdůvodněných, například etických východiscích. Poslední disciplínu, kterou zde jmenujeme, nese DHA přímo v názvu. Poznání rakouského poválečného antisemitismu totiž není dobře možné, aniž bychom poznali jeho dějinné kořeny a souvislosti.

Diskurzivně-historický přístup se od svých počátků snažil komplexnost zkoumaných témat neredukovat. Právě proto se při volbě způsobu, jakým tato témata zkoumá, řídí tzv. principem triangulace. To znamená, že DHA ke zkoumanému problému nepřistupuje s předem danou metodologií a teoretickým rámcem, ale že obojí je při každém výzkumu vytvořeno, či lépe řečeno vybráno, sestaveno a přizpůsobeno až v průběhu zkoumání. Každá případová studie by tak podle principu triangulace měla mít podobně specifický teoreticko-metodologický profil, jako je specifický případ, jímž se zabývá. Tím se nechce říct, že by neustále vznikaly nové metody a teorie – v praxi princip triangulace vypadá tak, že DHA při popisu, interpretaci i hodnocení zohledňuje široké spektrum teorií, metod, empirických výzkumů a doplňkových informací (Reisigl–Wodak 2015: 147).

Na současných metodologických a teoretických prostředcích DHA se zároveň významně projevila jeho více než třicetiletá existence. Metody a teoretické poznatky, s nimiž DHA pracoval na začátku, byly postupně uzpůsobovány tak, aby mohly co nejlépe naplňovat cíle, které si vymezili další badatelé (o vývoji v oblasti zkoumání argumentace viz např. Reisigl 2014). Říct, že má DHA svébytnou a originální metodologii, by bylo možná přehnané, rozhodně však lze tvrdit, že DHA dnes disponuje rozpoznatelným a systematizovaným metodologickým jádrem.

Metodologickou různorodost, interdisciplinaritu a orientaci na problém vymezují jako klíčové vlastnosti DHA i její hlavní proponenti Martin Reisigl a Ruth Wodak. Ve svém textu *Diskurzivně-historický přístup (DHA)* je zařadili mezi deset principů DHA, které by měly platit jak pro výzkumy z počátků tohoto přístupu, tak pro výzkumy současné (Reisigl–Wodak 2015):

1. Metoda je interdisciplinární. Interdisciplinarita zahrnuje teorii, metody, metodologii, výzkumnou praxi i praktickou aplikaci.
2. Je zaměřena na problém.
3. Za účelem pochopení a vysvětlení zkoumaného problému zapojuje analýza různé teorie a metody.
4. Analýza a popis zkoumaného tématu může zahrnovat terénní nebo etnografický výzkum (výzkum „zevnitř“), pokud to povaha problému vyžaduje.
5. Výzkum se nutně neustále pohybuje mezi teorií a empirickými daty.
6. Vedle intertextových a interdiskurzivních vztahů jsou předmětem zkoumání také žánry a situace (*public spaces*).
7. Při interpretaci textů a diskurzů se bere v potaz historický kontext. Historická perspektiva umožňuje rekonstrukci toho, jak jsou texty a diskurzy v čase intertextově a interdiskurzivně propojeny pomocí rekontextualizačních funkcí.
8. Kategorie a nástroje nejsou pevně stanoveny. Pro každou analýzu se vytváří nové nástroje podle povahy zkoumaného problému.
9. „Velké teorie“ obvykle slouží jen jako východisko. V konkrétních analýzách nicméně často nabízejí lepší teoretickou bázi spíše „teorie středního dosahu“.
10. Jedním z důležitých cílů je aplikace výsledků. Výsledky by měly být k dispozici k dalšímu výzkumu a měly by být veřejně prezentovány.

Vedle těchto deseti principů definují autoři rovněž některé klíčové pojmy, s nimiž DHA pracuje – konkrétně pojmy *ideologie*, *moc*, *kritika* a *diskurz*. Některé z nich už jsme použili výše, než se však pustíme do dalšího výkladu, stručně si je a jejich vztah nyní vymežíme.

2.2.2. Ideologie, moc, kritika a diskurz

Reisigl a Wodak chápou ideologii jako „jednostrann[ou] perspektiv[u] nebo pohled na svět složený z propojených mentálních reprezentací, přesvědčení, názorů, postojů a hodnocení, které jsou sdíleny členy specifické sociální skupiny“ (Reisigl–Wodak 2015: 146). Pojem *moc* pak podle nich „odkazuje k nerovným vztahům mezi aktéry, kteří mají různá společenská postavení nebo patří k rozdílným sociálním skupinám“ (tamtéž). Jak je patrné, tato pojmová dvojice je v úzkém vztahu. Součástí ideologie jsou vedle názoru na to, jak věci jsou, rovněž představy o tom, jak by věci být měly. Tyto představy se její stoupenci či proponenti přirozeně snaží naplňovat. Jak však bylo řečeno, jedná se o perspektivy, což naznačuje jednak jejich pluralitu (je jich na světě více) a jednak jejich rozdílnost a možnou protichůdnost (představy o tom, jak věci jsou a jak by měly být, se často neshodují, a dokonce mohou jít proti sobě). A právě zde hraje klíčovou roli moc, tedy „možnost prosazení něčí vlastní vůle proti vůli a zájmům ostatních“ (Reisigl–Wodak 2015: 146). Čím vyšší mají zastánci určité ideologie moc, tím větší mají možnost ji prosazovat. Konflikt jednotlivých ideologií je z jejich povahy přirozený. V případech, kdy je však moc rozdělena výrazně nerovnoměrně, může jedna z nich získat navrch a své hegemónické pozice zneužívat na úkor ostatních. Právě tyto případy jsou pak jedním z typických problémů, jimž se výzkumy hlásící se k DHA věnují a které podrobují kritice.

Pro kritiku, tak jak ji chápe DHA, je stěžejní dvojitý moment. Zaprvé zaujetí odstupem od zkoumaného materiálu či problému, jeho důkladné posouzení z více stran a zasazení do širšího kontextu. Zadruhé zaujetí vlastního postoje (Reisigl–Wodak 2015: 145). I když by se tak mohlo zdát, tyto dva momenty nejsou ve vzájemném rozporu. Zatímco první se pojí spíše s deskriptivními úkoly a jeho cílem je popsat a pochopit stav věcí, druhý souvisí především s normativním charakterem DHA a vede k formulaci toho, jak by věci být měly.

Reisigl a Wodak pak vymezují tři typy kritiky v DHA (Reisigl–Wodak 2015: 145n):

1. *Kritika vyplývající z textu nebo diskurzu* se zaměřuje na odkrývání nesrovnalostí, rozporů, paradoxů a dilemat ve vnitrotextových nebo vnitrodiskurzivních strukturách.

2. *Sociodiagnostická kritika* se zabývá demystifikací (zjevných, nebo skrytých) persvazivních či „manipulativních“ diskurzivních praktik na základě znalosti kontextu a s pomocí sociálních teorií a jiných teoretických modelů z různých oborů.

3. *Prospektivní kritika* usiluje o zkvalitnění komunikace (např. vytvářením směrnic proti sexistickému používání jazyka, odstraňováním „jazykových bariér“ v nemocnicích, školách apod.).

Pojem *diskurz* lze pak chápat jako dějiště, na němž se výše popsané ideové a ideologické konflikty odehrávají. Reisigl a Wodak jej vymezují následovně (Reisigl–Wodak 2015: 147):

„Diskurz“ je podle našeho pojetí:

- souborem na kontextu závislých sémiotických praktik, které jsou situovány ve specifickém poli sociální akce;
- společensky utvářený a společnost utvářející;
- vztažený k hypertématu (macro-topic);
- spojený s pravdivostní a normativní argumentací skupiny sociálních aktérů.

Tato definice je poměrně zhutnělá a terminologicky zatížená, a proto ji pro lepší srozumitelnost rozvedeme.

Zprvce nám definice říká, *co* je diskurz či, obrazně řečeno, „z jaké látky je utvořen“. Již zde lze nalézt odlišnosti mezi CDA a jinými přístupy, které se diskurzem zabývají (například textová lingvistika). Diskurz, tak jak jej chápe CDA, totiž není tvořen pouze jazykovými prostředky, ale obecně prostředky sémiotického, tedy znakového charakteru – například obrázky či gesty. To, že se výzkumy CDA nakonec soustředí primárně na jazyk, je dáno jednak tím, že jazyk má ve společnosti klíčovou komunikační roli, a jednak tím, že je pro účely analýzy nejlépe teoreticky zpracován. Jak ale uvádí definice, podle CDA nejsou nejpodstatnějším prvkem diskurzu jazykové či jiné sémiotické prostředky jako takové, nýbrž až jejich užívání – sémiotické praktiky. V tom je zásadní rozdíl, protože užívání je

výrazně komplexnější jev. Zahrnuje nejen to, co se užívá, ale i toho, kdo to užívá, cíl, za jakým to užívá, či okolnosti, za jakých to užívá. Všechny tyto složky – sociální aktéři, komunikační funkce, situace či kontext – se totiž na významu komunikačních prostředků podílejí, a nelze je proto oddělit, aniž by naše zkoumání ztratilo na přesnosti.¹

Zadruhé tato definice stanovuje či naznačuje, čím lze diskurz vymežit. Těchto jednotlicích prvků může být více a mají různou povahu, z těch nejtypičtějších můžeme jmenovat téma, ideologii či pole sociální akce. Na jejich základě tak můžeme vyčlenit například diskurz o klimatické změně, komunistický diskurz či diskurz v Evropském parlamentu. Tyto jednotlicí prvky se pochopitelně mohou kombinovat. Je přitom podstatné, že jejich volba a výsledné vymezení diskurzu je v posledku na badateli.

Zatřetí tato definice říká, jaké je sociální fungování diskurzu. V tomto ohledu DHA čerpá z díla Michela Foucaulta. Diskurz pro DHA není pouhým pasivním výtvozem lidské činnosti, ale sám společnost a její charakter do značné míry utváří. Jednak je to dáno tím, že diskurz je dějištěm, na němž se lidé snaží prosadit své představy o světě a ovlivnit tak společenský pořádek. Jednak je to dáno tím, že diskurz má uzuální charakter, což znamená, že způsob, jakým lidé mluví a přemýšlí, je do značné míry ovlivněn tím, jak se mluvilo a přemýšlelo dříve, protože právě odsud lidé čerpají velkou část svých znalostí, názorů a dovedností (diskurz v této své kontinuitě představuje cosi jako zdroj vědění a zároveň jeden z prvků, které utvářejí společenský řád).

V DHA bývají vymezovány tři diskurzivní roviny. Zaprvé rovina specifických obsahů nebo témat konkrétního diskurzu, zadruhé rovina diskurzivních strategií, zatřetí pak rovina jazykových prostředků (typů) a jejich jazykové realizace (tokenů) (Reisigl–Wodak 2015: 150). Tyto roviny jsou z podstaty věci provázané. Protože se však v této práci věnujeme argumentačním postupům obecně – neomezujeme na argumentaci v rámci tematicky vymezeného diskurzu, například argumentaci v diskurzu o migraci – budeme se dále soustředit především na rovinu druhou, případně třetí.

¹ V pojetí významu vychází DHA z myšlenek Ludwiga Wittgensteina, konkrétně z jeho pozdního díla, zejména *Filosofických zkoumání* (Wittgenstein 1998, poprvé vydáno 1953).

2.2.3. Diskurzivní strategie

Reisigl–Wodak (2015) definují diskurzivní strategie následovně:

„Strategií“ rozumíme více či méně záměrný plán postupu (zahrnující diskurzivní praktiky) zvolený k dosažení konkrétního společenského, politického, psychologického nebo jazykového cíle. Diskurzivní strategie se nacházejí na různých úrovních jazykového systému a komplexity. (Reisigl–Wodak 2015: 151)

Těchto strategií bývá vymezováno pět: zaprvé nominace či reference, zadruhé predikace, zatřetí argumentace, začtvrté perspektivizace, rámování či diskurzivní reprezentace a zapáté zesilování či zmírňování.

Zkoumání každé z těchto strategií se pojí s různými otázkami (Reisigl–Wodak 2009: xiii). U referenčních strategií se zajímáme o to, jak jsou jednotlivé osoby, skupiny, či obecně entity v diskurzu označovány. U predikačních strategií zkoumáme, jaké charakteristiky jsou daným entitám přisuzovány, ať už jde o charakteristiky statické – jaká daná entita je –, či dynamické – co daná entita dělá. U argumentačních strategií se soustředíme na to, jaké argumenty či jaká argumentační schémata jsou v diskurzu používána pro zdůvodnění určitých, typicky diskriminačních kroků či názorů. U perspektivizace je stěžejní, z jaké pozice jsou dané nominace, predikace a argumenty vznášeny. U strategií zesilování a zmírňování se orientujeme na to, zda jsou některá, typicky diskriminační tvrzení formulována otevřeně, či skrytě, případně jsou-li nějakým způsobem intenzifikována. Přehledně je rovina diskurzivních strategií a souvisejících korelátů z roviny jazykových prostředků zpracována v následující tabulce (Reisigl–Wodak 2015: 151n):

Strategie	Cíle	Nástroje
Nominace	diskurzivní konstrukce sociálních aktérů, objektů/fenoménů/událostí a procesů/akcí	— nástroje kategorizace členů: deiktika, antroponyma atd. — tropy, jako jsou metafory, metonymie a synekdochy (pars pro toto, totum pro parte)

		— slovesa a podstatná jména užitá k označení procesů, akcí atd.
Predikace	diskurzivní kvalifikace sociálních aktérů, objektů, jevů, událostí/procesů a akcí (více či méně pozitivně, nebo negativně)	— stereotypní, hodnotící přisuzování negativních, nebo pozitivních vlastností (např. pomocí přídavných jmen, přístavků, předložkových frází, vztažných vět, vedlejších vět uvozených spojkou, vět s neurčitým slovesným tvarem, participiálních konstrukcí či jejich kumulací) atd. — predikáty nebo predikativa (podstatná jména / přídavná jména / zájmena) — ustálená slovní spojení — srovnání, přirovnání, metafory a jiné rétorické figury (metonymie, hyperboly, litotes, eufemismy apod.) — aluze, evokace, presupozice/implikatury apod.
Argumentace	ospravedlňování a odkazování na obecně platná tvrzení	— toposy (formální nebo obsahové) — falacie (klamná argumentace)
Perspektivizace	rámování či diskurzivní reprezentace, definování autorova hlediska a vyjádření jeho účasti nebo odstupu	— deiktika — přímá, nepřímá či polopřímá řeč

		<ul style="list-style-type: none"> — uvozovky, navazovací částice a částice — metafora — příznakové tempo řeči apod.
Zesilování, zmírňování	změny (zesilování, či zmírňování) ilokuční síly, a tím epistemické a deontické povahy výpovědi	<ul style="list-style-type: none"> — deminutiva či augmentativa — (modální) částice, doplňovací otázky, kondicionál, hezitace, vágní vyjadřování atd. — hyperboly, litotes — nepřímé řečové akty (např. otázky namísto tvrzení) — slovesa mluvení, cítění, myšlení atd.

Tabulka 1: Výběr diskurzivních strategií (Reisigl–Wodak 2015: 151n).

I když by volba termínu mohla evokovat, že se jedná o alternativní způsoby, jak dosáhnout určitého účinku, diskurzivní strategie je podstatné chápat jako provázané kategorie. Je pravda, že některé z nich si mohou konkurovat – tutěž osobu lze například označit jako *odpůrce*, ale také jako *toho, kdo odporuje*. V prvním případě by přitom šlo o nominační strategii, v druhém o predikační, avšak na výsledný smysl by to nemuselo mít nutně vliv. Z komplexní povahy diskurzu však vyplývá, že jednotlivé strategie daleko spíše fungují synergicky.

Reisigl–Wodak (2009) upozorňují například na souvislosti mezi nominační a predikační strategií a mezi nominační a argumentační strategií. První souvislost demonstrují na příkladě synekdochy (Reisigl–Wodak 2009: 46). Tím, že pojmenujeme určitou entitu na základě nějakého jejího výrazného rysu, jí zároveň tento rys přisuzujeme. Mluví-li tak např. někdo o demonstrantech a použije pro ně označení *křiklouni* (nominace), zároveň tím demonstrantům přisuzuje, že – alespoň občas – křičí (predikace). Synekdocha nakonec úzce souvisí i se strategií zesilování a zmírňování, protože tím, že něčí rys použijeme pro jeho pojmenování, tento rys zároveň zdůrazňujeme.

Druhou souvislost pak ukazují na příkladě slova *Gastarbeiter*. Tento původně německý, avšak dnes již do češtiny přejatý výraz je složeninou slov *Gast* a *Arbeiter*, tedy *host* a *pracovník*, a používá se k označení osoby, která zpravidla krátkodobě vykonává práci v zemi, z níž nepochází. Reisingl a Wodak ukazují, že toto označení (nominace) může být zároveň použito ke zdůvodnění toho, jak bychom se k dané osobě měli chovat – ať už vlídně jako k hostovi, nebo rovněž nestejněměrně, ale negativně, jako k člověku, který zde „není doma“ (argumentace).

Jak konkrétně může analýza diskurzivních strategií vypadat a proč je diskurzivní strategie třeba chápat spíše jako teleologicky vymezený komplex, a ne jako paralelní principy, si ukážeme na následujícím úryvku, pocházejícím z projevu Václava Klause před americkým Kongresem.²

- (1) Lidstvo už zažilo tragickou zkušenost s jedním velmi pyšným intelektuálním proudem, který tvrdil, že ví, jak řídit společnost lépe než spontánní tržní síly. Byl to komunismus a selhal, zanechal po sobě milióny obětí. (Reisingl–Wodak 2015: 162)

V tomto úryvku můžeme identifikovat několik aktérů, prvků či obecně řečeno entit: *lidstvo*, *intelektuální proud*, resp. *komunismus*, *společnost*, *tržní síly* a *milióny obětí*. Ty lze rozdělit na tři skupiny. Na jedné straně stojí *lidstvo*, *společnost* a *oběti* (a). Abstrakta *lidstvo* a *společnost* lze chápat z referenčního hlediska jako ekvivalentní, případně lze druhé chápat jako podmnožinu prvního, *milióny obětí* pak jako dílčí část obou. Oproti nim pak stojí dvě abstraktně pojmenované, navzájem si konkurující entity: *komunismus* (b) a *tržní síly* (c).

Lidstvu se připisuje, že zažilo tragickou zkušenost, komunismu, že je pyšný, že tvrdil, že ví, jak řídit společnost lépe než tržní síly, že selhal a že po sobě zanechal milióny obětí, tržním silám pak to, že jsou spontánní. Z hlediska hodnocení je skupina (a) patrně neutrální, což vyplývá mimo jiné z toho, že má v celé situaci trpnou roli (*zažila* něco, *lze ji řídit*, *oběti*), komunismus je hodnocen negativně (je *pyšný*, *selhal*, *zanechal po sobě oběti*), tržní síly pak ze srovnání s komunismem implicitně vycházejí jako pozitivní.

² Pro širší kontext viz Reisingl–Wodak (2015: 159–165), odkud byl úryvek převzat.

S tím souvisí diskurzivní strategie zesilování a zmírňování, která jinak není pro citovaný úryvek určující. Za pozornost zde stojí intenzifikační prostředek *velmi*, jímž autor zdůrazňuje svůj negativní postoj ke komunismu (*velmi pyšný intelektuální proud*).

S nominacemi a predikacemi je úzce spjata celková perspektiva vyprávění. Václav Klaus si pro vykreslení situace zvolil jakýsi zobecňující historický narativ. Celá situace je vyprávěna zpětně, s určitou dějinnou zkušeností a s odstupem, a všichni aktéři mají abstraktní podobu (srov. nominace *lidstvo, intelektuální proud, komunismus, společnost, tržní síly*). Jediným konkrétnějším aktérem jsou pak *oběti*. Ty jsou z hlediska vztahu perspektivizace a nominace zvláště zajímavé. Slovo *oběť* totiž nese perspektivizaci jaksí inherentně. Dotyčný je obětí právě tehdy, když, obecně řečeno, nedobrovolně přešel ze stavu *x* do stavu *y*, tato změna stavu byla vykonána někým nebo něčím jiným a její důsledek, tedy následný stav *y*, je z něčího hlediska v nějakém ohledu – tedy z určité perspektivy – chápán jako negativní.

Z argumentačního hlediska lze pak celý úryvek analyzovat takto: Klaus představuje dva alternativní scénáře – jednak společnost, která je řízena komunisticky, jednak společnost, která je řízena spontánními tržními silami. Fakt, že první scénář dostal svou historickou šanci, znamenal tragickou zkušenost a vedl k milionu obětí, je podle Klause třeba brát jako poučení a argument, proč je lepší se do budoucna podobným případům vyhnout a zvolit si raději scénář druhý.

Úryvek by jistě bylo možné interpretovat dále a hlouběji, hlavním cílem této drobné analýzy bylo však na základě deskripce poukázat na to, do jaké míry a jakým způsobem mohou být diskurzivní strategie propojené a jaká může být jejich povaha. Ze slova strategie by se totiž mohlo zdát, že se jedná o různé způsoby, které může dotyčný zvolit pro dosažení určitého cíle. Výše uvedená analýza nicméně naznačuje, že spíše než o výlučné alternativy se jedná o jakési typické prostředky, kterými se v diskurzu dosahuje komunikačních cílů, a proto stojí za to se na ně při analýze zaměřit.³

³ Na nejasnost statusu jednotlivých diskurzivních strategií a vztahů mezi nimi kriticky poukazuje Fairclough-Fairclough (2012: 23). Na tuto kritiku pak reaguje ze strany DHA Reisigl (2014: 90n).

3. Argumentační strategie

3.1. Co je argumentace

Než si blíže rozebereme argumentační strategie, je na místě nejprve vymezit samotný pojem *argumentace*.

Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* je argumentace definována jako „souhrn důvodů, důkazů“, případně jako „zdůvodnění, dokazování“ (Havránek 1971). Již v tomto krátkém hesle lze rozlišit dvojí význam slova. První je procesuální – argumentace je chápána jako intencionální aktivita (zdůvodňování, dokazování) –, druhý výsledkový – argumentace je chápána jako výsledek této intencionální aktivity (souhrn důvodů, důkazů). V DHA se s argumentací pracuje zpravidla v prvním slova smyslu (srovnej argumentaci jako strategii vymezenou cílem zdůvodnit v tab. 1) a budeme s ní tímto způsobem pracovat i zde.

Hlubšímu pochopení pojmu argumentace může pomoci, když si nastíníme jednoduchý model. Jeho východiskem je určitá komunikační situace. V té jedna strana zastává určité stanovisko. Toto stanovisko je nicméně z perspektivy jiné strany sporné (případně je tato spornost první stranou předjímána). První strana se proto spornost svého stanoviska snaží snížit, a to tak, že na podporu daného stanoviska předkládá další tvrzení. Argumentace pak označuje proces popsany v posledním souvětí.

Pro zachycení struktury argumentace se často používá model, který navrhl britský filosof Stephen E. Toulmin ve své dnes již kanonické knize *The Uses of Argument* (Toulmin 2003). Jedná se o model funkční, sestávající z následujících šesti složek: *claim*, *data*, *warrant*, *modal qualifier*, *backing* a *rebuttal*.

Nejdříve vysvětlíme první tři složky, které lze také chápat jako základní. *Claim* označuje hlavní tezi argumentace, která je v nějakém ohledu sporná, a vyžaduje proto zdůvodnění (dále jej překládám jako *tezi* či *tvrzení* a značím písmenem T). *Data* jsou množina stanovisek, která jsou uvedena na podporu této hlavní teze (dále je překládám jako argumenty a značím písmenem A). Podstatné je, že data by měla být pro komunikačního partnera méně sporná, než je jimi podporované tvrzení. *Warrant* pak představuje intersubjektivně, tedy více mluvčími přijímané pravidlo, které má zaručovat, že argumenty skutečně fungují jako podpora hlavní teze (dále jej nechávám jako *warrant* a značím písmenem W).

Toulmin tuto základní argumentační strukturu ilustruje na následujícím souvětí:

- (2) Harry se narodil na Bermudách, takže je britský občan, protože člověk, který se narodil na Bermudách, je britský občan.

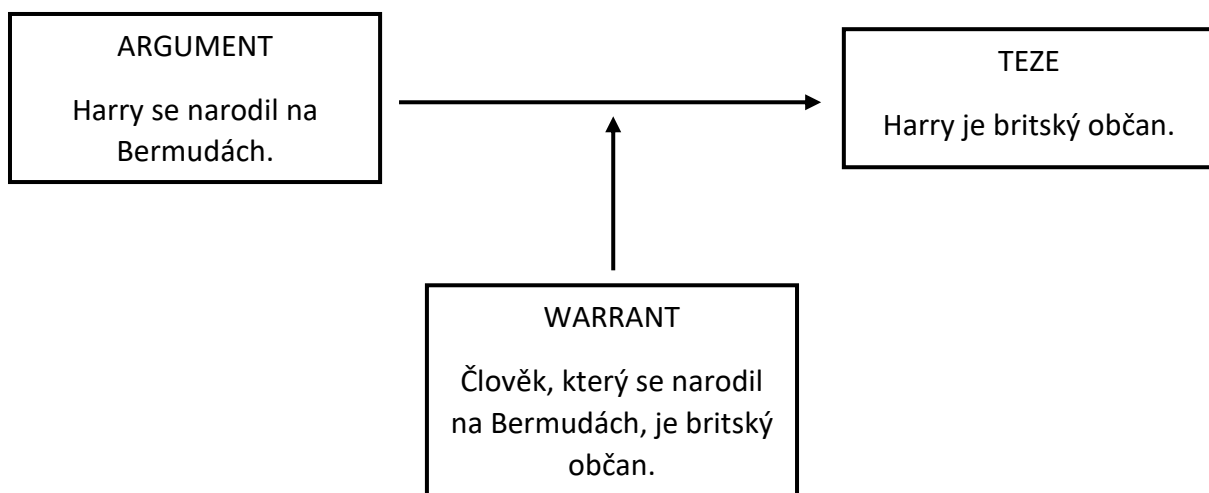
Z hlediska základních tří složek argumentace lze toto souvětí analyzovat následovně:

T: Harry je britský občan.

A: Harry se narodil na Bermudách.

W: Člověk, který se narodil na Bermudách, je britský občan.

Vztah těchto tří složek lze schematizovat následovně:

Obrázek 1: Základní Toulminův model argumentace.

Nyní se podíváme na složky sekundární. *Modal qualifier* signalizuje epistemickou modalitu, tedy míru jistoty, s jakou mluvčí předkládá tvrzení (překládám jej jako modální kvalifikátor a značím písmenem Q). *Backing* označuje skutečnosti uvedené na podporu warrantu (termín nechávám nepřeložen a značím písmenem B). *Rebuttal* pak specifikuje výjimky, za nichž se warrantem nelze řídit (v literatuře lze narazit na překlad *podmínky vynětí* – Kopecký 2016 –, zde nicméně termín nechávám nepřeložen a značím jej písmenem R).

Pro ilustraci nám poslouží rozvinuté souvětí, které bylo použito pro znázornění základní triády T, A, W:

- (3) Harry se narodil na Bermudách, takže je pravděpodobně britský občan, protože podle těchto statutů a právních ustanovení je člověk, který se narodil na Bermudách, britský občan, pokud v průběhu života své občanství nezměnil.

Jednotlivé složky lze analyzovat takto:

T: Harry je britský občan.

A: Harry se narodil na Bermudách.

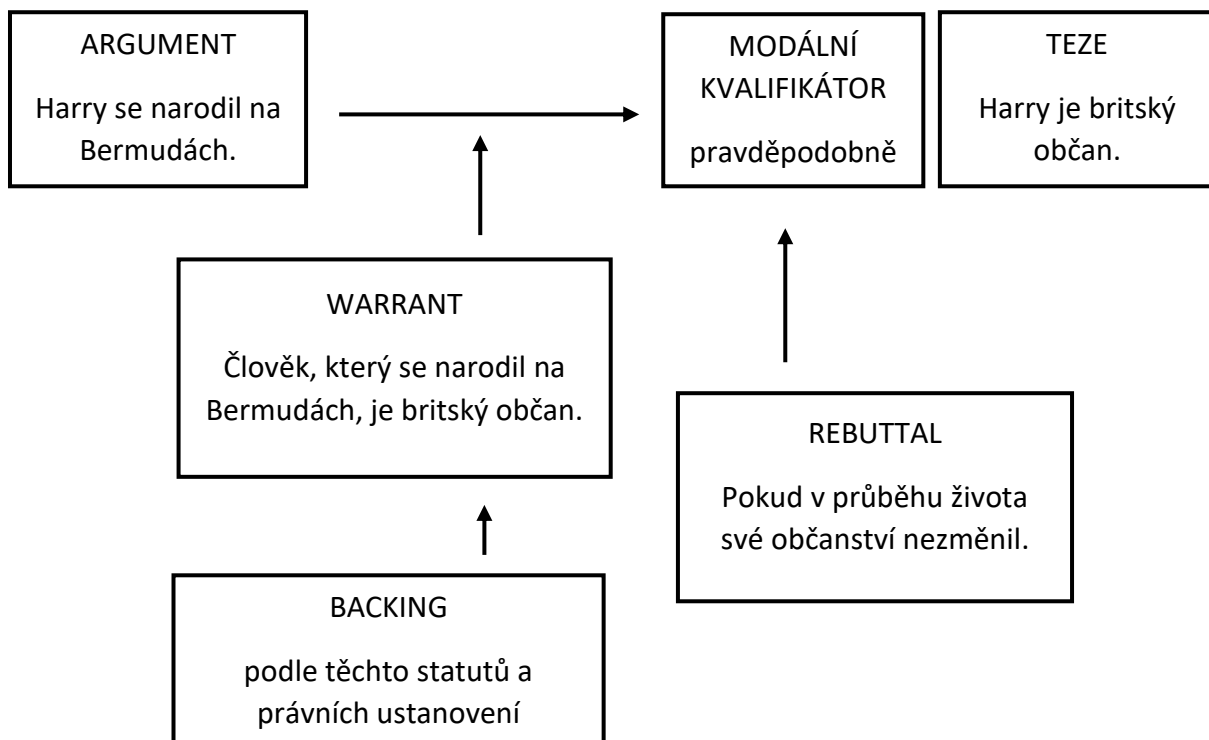
W: Člověk, který se narodil na Bermudách, je britský občan.

Q: pravděpodobně

B: podle těchto statutů a právních ustanovení

R: Pokud v průběhu života své občanství nezměnil.

Vztah všech šesti složek lze schematizovat následovně:

Obrázek 2: Rozšířený Toulminův model argumentace.

Zde je na místě vysvětlit, co míníme tím, že jsou některé složky základní a některé sekundární. Základní složky jsou obligatorní složky jakékoli argumentace, a tvoří tak její hloubkovou strukturu. V povrchové struktuře však některé z těchto složek realizovány být nemusí a mohou zůstat implicitní. To je typicky případ warrantu (srov. příkladovou větu, v níž explicitně uvedený warrant ani nepůsobí přirozeně). Vypuštěno nicméně může zůstat i tvrzení (typicky proto, že může být známé z kontextu, a navíc vůbec nemusí mít verbální povahu). Jediná složka, která povrchově vypuštěna být nemůže, jsou data.⁴

3.2. Co jsou argumentační strategie

Poté co jsme si krátce vymezili základní rysy argumentace, se můžeme vrátit k tomu, co na argumentaci zajímá diskurzivně-historický přístup, tedy k argumentaci jakožto strategickému nástroji. Argumentační strategie je jednou z pěti diskurzivních strategií a v DHA bývá vymezována například takto:

Existují argumentační strategie a zdroj toposů, jimiž se ospravedlňuje prisuzování pozitivních a negativních rysů, za jejichž pomoci se například sociální a politická inkluze či exkluze, diskriminace či přednostní zacházení u určitých osob prezentují jako oprávněné.⁵ (Reisigl–Wodak 2009: 45, přel. MP)

Tato krátká definice dobře ukazuje, jaké aspekty argumentace DHA zajímají. Jak jsme si řekli výše, argumentace v širokém slova smyslu se týká těch situací, v nichž je určité stanovisko zdůvodňováno dalšími tvrzeními. Definice argumentačních strategií toto

⁴ Zde je podstatné upozornit na to, že složky mohou být vyjádřeny i jinými sémiotickými prostředky, nejen těmi verbálními. Určité stanovisko (např. že je dobré chodit k volbám) lze zastávat jak tím, že něco prohlásíme (např. že řekneme přátelům, ať jdou volit), tak tím, že něco učiníme (např. že se demonstrativně vyfotíme u volební urny s obálkou v ruce a fotku zveřejníme na sociálních sítích). To samé platí i pro většinu dalších složek. Na tuto neostrou hranici mezi mluvením a činěním poukázal již J. L. Austin (1962).

⁵ „There are argumentation strategies and a fund of topoi through which positive and negative attributions are justified, through which, for example, it is suggested that the social and political inclusion and exclusion, the discrimination or preferential treatment of the respective persons is justified.“ (Reisigl–Wodak 2009: 45)

obecné chápání argumentace specifikuje. Stanoviska, která jsou předmětem zdůvodňování, mají morální charakter a praktický dopad na jednotlivce či skupinu osob (začleňování, vyčleňování, diskriminace či přednostní zacházení). S tím souvisí i volba sloves – definice již nepracuje se slovesy *zdůvodňovat* a *dokazovat*, nýbrž se slovesem, které lze nejlépe přeložit jako *ospravedlňovat*.

Východiskem při analýze argumentace v DHA tedy není argumentace samotná, nýbrž ideologická kvalita stanovisek, pro něž se argumentuje. Zkoumání argumentace a argumentačních strategií má pak v tomto ohledu instrumentální povahu – jeho cílem je zmapovat jeden typ prostředků, které bývají k prosazování těchto ideologických stanovisek používány.

3.3. Co je topos

DHA si pro zkoumání argumentačních strategií zvolila jako ústřední koncept topos (jedná se o slovo řeckého původu, jehož plurálová podoba v řečtině, potažmo v angličtině, zní *topoi*; v česku není praxe zcela jednotná, já se nicméně ve shodě s Kopeckým přikláním ke skloňování podle vzoru *hrad*, srov. Kopecký 2011). V následujících oddílech se budeme nejdříve věnovat tomu, jak DHA topos definuje a jaké je jeho strukturní fungování v rámci argumentace. Poté popíšeme některé jeho základní rysy – zaprvé jakým způsobem podporuje topos zdůvodňované tvrzení (*argumentační síla*), zadruhé jaký je vztah toposu jakožto argumentačního prostředku k tématu, jehož se argumentace týká (*vztaženost k obsahu*), a zatřetí na jaké rovině abstrakce DHA s toposem pracuje (*míra obecnosti/specifičnosti*). Nakonec si představíme způsoby, jak bývá topos v DHA klasifikován.

3.3.1. Definice a strukturní funkce

Topos bývá v DHA definován typicky takto:

Toposy či *loci* lze popsat jako části argumentace, které patří k obligatorním, explicitním či odvoditelným premisám. Jsou to k obsahu vztažené záruky či

„vyvozovací pravidla“, které propojují argumenty či argumenty se závěrem, tedy tvrzením. Jako takové opravňují přechod od argumentu či argumentů k závěru.⁶ (Kienpointner 1992: 194, přel. MP)

Až na několik výjimek budeme v této práci pracovat pouze s termínem *topos*, jak je to nakonec v DHA obvyklejší. Než se pustíme do dalšího výkladu, je vhodné zde upozornit na nápadnou podobnost struktury argumentace plynoucí z Kienpointnerovy definice toposu a struktury argumentace v základním Toulminově modelu. Kienpointnerovy argumenty odpovídají Toulminovým argumentům, hlavní teze je u obou označena stejně a Kienpointnerův topos odpovídá tomu, co Toulmin nazval warrant.⁷

Než se zaměříme na hlubší teoretické aspekty toposu, krátce a názorně si přiblížíme, jak topos a jeho analýza mohou vypadat. Pro tyto účely se vrátíme k již citovanému úryvku z projevu Václava Klause, rozšířenému o dvě věty.

(4) Lidstvo už zažilo tragickou zkušenost s jedním velmi pyšným intelektuálním proudem, který tvrdil, že ví, jak řídit společnost lépe než spontánní tržní síly. Byl to komunismus a selhal, zanechal po sobě milióny obětí. Dnes se vynořil nový -ismus, který tvrdí, že je dokonce schopen řídit přírodu a skrze ni i člověka. Tato nadměrná lidská pýcha – stejně jako všechny předchozí pokusy – nemůže neselhat. (Reisigl–Wodak 2015: 162)

Analýza by měla začít tím, že identifikujeme hlavní tezi. Václav Klaus v tomto úryvku argumentuje proti environmentální politice. Závěr či hlavní tezi (*claim*) je možné zformulovat takto:

T1: Svět by neměl být řízen podle myšlenek environmentální politiky.

⁶ „[T]opoi or loci can be described as parts of argumentation which belong to the obligatory, either explicit or inferable premises. They are the content-related warrants or ‘conclusion rules’ which connect the argument or arguments with the conclusion, the claim. As such, they justify the transition from the argument or arguments to the conclusion.“ (Kienpointner 1992: 194)

⁷ Tato podobnost není náhodná. Kienpointner ve svých pracích s Toulminovými poznatky pracoval. Skutečnost, že řadí topos spolu s daty k premisám, pro nás teď není podstatná.

Toto tvrzení Klaus podkládá následujícím argumentem:

A1: Environmentální politika se snaží řídit přírodu a skrze ni i člověka.⁸

Topos, spojující argument s hlavní tezí, lze pak rekonstruovat takto:

W1: Jestliže se někdo snaží řídit společnost lépe než tržní síly, selže.

V tuto chvíli máme pokryté všechny složky uvedené v Kienpointnerově definici. Když se však na rekonstrukci podíváme, můžeme si všimnout, že v ní nefiguruje komunismus, ačkoli hrál v Klausově argumentaci významnou roli. Klaus jím dokládal, že vláda jakýchkoli regulativních ideologií vede k negativním důsledkům. Komunismus tak v Klausově argumentaci plní roli toulminovského backingu:

B1: Komunismus tvrdil, že dokáže řídit společnost lépe než tržní síly, a selhal.

Celý úryvek je pak možné schematizovat následovně:

⁸ Vedle této rekonstrukce argumentu jsem ještě zvažoval znění „environmentální politika tvrdí, že dokáže řídit společnost lépe než tržní síly“. Tato druhá varianta by sice lépe zapadala do celkové rekonstrukce, první znění nicméně lépe odpovídá tomu, co Václav Klaus skutečně řekl, a lze jej navíc chápat jako jakousi silnější verzi, v níž je obsah zvažované alternativy zahrnut.

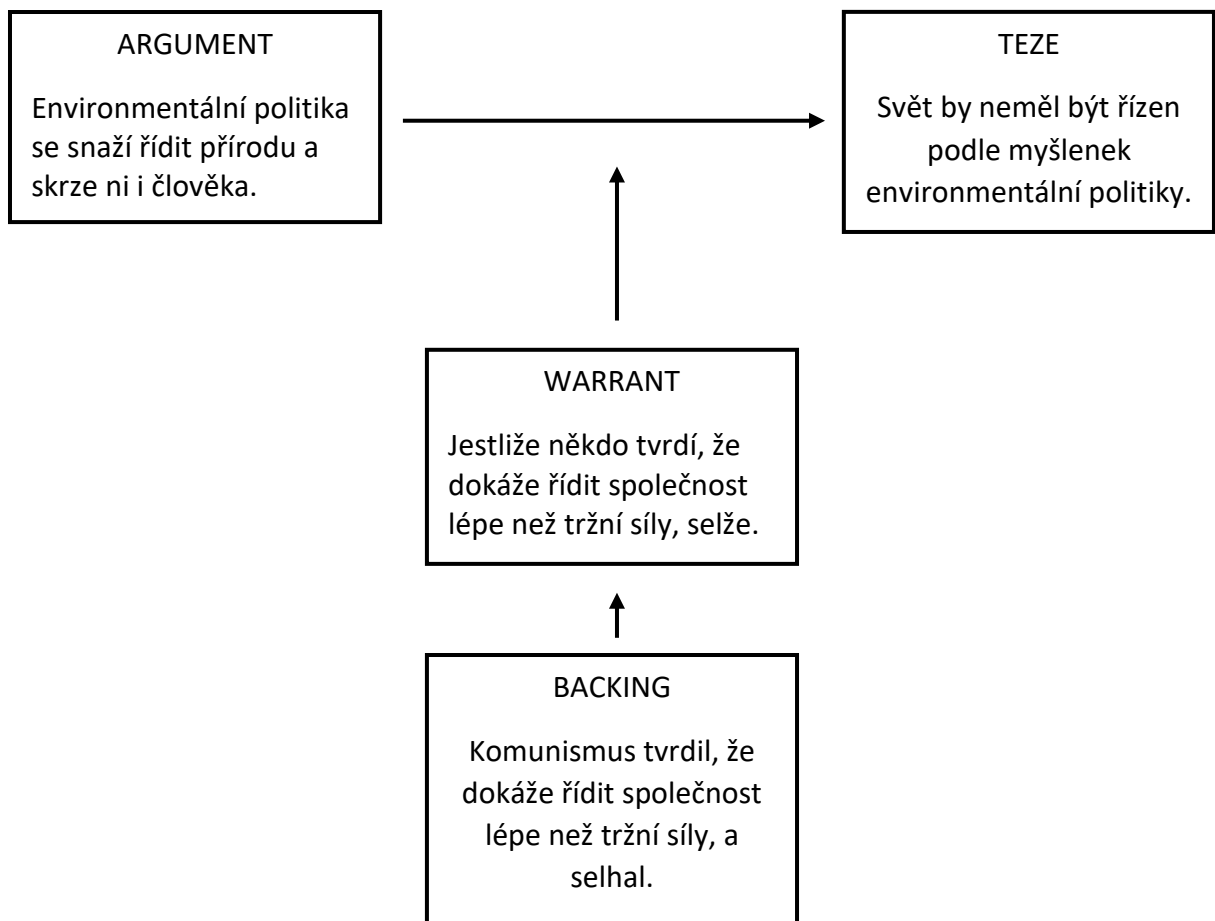

Schéma 3: Schematizace argumentace z úryvku projevu Václava Klause.

Vedle toho, jak může vypadat rekonstrukce toposu, potažmo argumentační linie, naznačuje tato analýza i některé možné problémy, na něž lze při aplikaci tohoto přístupu narazit.

Jednak se na ní dobře ukazuje to, že analýza argumentačních strategií se zakládá na rekonstrukci podle určitého teoretického modelu. Všechny tři složky – tvrzení, argument i topos – jsou pouhé abstrakce či teoretické konstrukty a zpravidla nemají přímé a jasné identifikovatelné textové protějšky.

Tento fakt je zřetelný už při rekonstrukci tvrzení. Napoprvé jsme jej rekonstruovali v této podobě:

T1a: Svět by neměl být řízen podle myšlenek environmentální politiky.

Nic ale nebrání tomu, abychom se spíše přiklonili k některému z následujících znění:

T1b: -ismus, který tvrdí, že je schopen řídit přírodu a skrze ni i člověka, nemůže neselhat.

Tyto varianty sice nejsou v rozporu, zároveň ale nejsou zcela ekvivalentní. Liší se v několika ohledech.

Prvním z nich je míra doslovnosti. Zatímco varianta T1b se takřka doslovně drží výchozího textu, varianta T1a z jeho doslovného znění vychází o poznání méně.

Druhým aspektem je textová rovina, na níž se rekonstrukce odehrává. Argumentace totiž není jevem vázaným na úzce vymezenou textovou rovinu. Rekonstrukci lze provádět jak na mikrorovině (rovina výpovědí a souvětí), tak na mezorovině (rovina odstavců a vyšších textových celků). Rekonstrukce varianty T1b se zakládá na jednom, respektive na dvou souvětích a z tohoto hlediska reprezentuje první možnost. Rekonstrukce varianty T1a oproti tomu vychází z širšího textového okolí, a představuje tak možnost druhou.⁹

Třetím aspektem je pak míra inference přítomné v rekonstruktu. I ten souvisí s dvěma předešlými. Doslovná varianta T1b více méně nepřekračuje úroveň toho, co bylo řečeno. Oproti tomu varianta T1a ani tak nerekonstruuje to, co Václav Klaus řekl, ale spíše to, co tím mínil. Varianty tak mají odlišnou deontickou modalitu a ilokuční platnost – v T1b se říká, jak věci jsou, v T1a se říká, jak věci mají být.

I topos lze rekonstruovat více způsoby. V našem případě jsme zvolili znění:

W1a: Jestliže někdo tvrdí, že dokáže řídit společnost lépe než tržní síly, selže.

Stejně tak dobře by ale argumentační schéma mohlo být rekonstruováno třeba takto:

W1b: Jestliže komunismus, který tvrdil, že dokáže řídit společnost, selhal, musí selhat i environmentalismus, když tvrdí, že vedle společnosti dokáže řídit i přírodu.

⁹ Je přitom patrné, že míra doslovnosti rekonstrukce a úroveň rekonstrukce spolu úzce souvisejí. To je dáno tím, že při rekonstrukci typicky převádíme určitý verbální obsah do jiné verbální podoby. Zatímco rozsah prvního nemusí být nutně omezen, rozsah druhého z praktických důvodů omezen bývá – rekonstrukty mívají typicky podobu věty či souvětí. Čím vyšší je pak rozdíl mezi rozsahem rekonstruovaného textu a rekonstruktu, tím nižší je možnost, aby byl tento rekonstrukt doslovný.

Ani jedna z těchto formulací přitom není nesprávná, liší se však logika, která za danými schématy stojí, a jak si ukážeme níže, v rámci DHA by byla klasifikována odlišně. Problém je přitom opět týž, a to že se určitý komplexní a ne zcela explicitní obsah snažíme dostat do explicitní a schematizované podoby.¹⁰ Jak bude výsledná rekonstrukce vypadat, tak do značné míry záleží na analytikovi, jeho cílech a preferencích.

3.3.2. Základní vlastnosti toposu v DHA

Nyní se již budeme věnovat samotnému toposu jakožto jedné ze základních složek argumentace a stručně si shrneme jeho klíčové vlastnosti. Některých z nich jsme se dotkli již v předchozím oddíle o rekonstrukci argumentační struktury – toposy se mohou lišit co do míry explicitnosti, doslovnosti, inference a také tím, na jaké textové úrovni se uplatňují. Zde se blíže podíváme na některé další. Zaprvé si ujasníme, jaká je vlastně argumentační síla toposu, tedy jakým způsobem a jak silně topos zaručuje platnost tvrzení. Zadruhé si přiblížíme, jak se má topos jako schéma propojující argumenty s tvrzeními k obsahu těchto argumentů a tvrzení. Zatřetí rozebereme, na jaké úrovni obecnosti/specifičnosti DHA k toposům přistupuje. A nakonec začtvrté se budeme věnovat tomu, jak bývají toposy v DHA klasifikovány.

3.3.2.1. Argumentační síla

Jak plyne z toho, co bylo řečeno v obecném oddíle o argumentaci, argumentaci v komunikačním slova smyslu, tedy zdůvodňování, nelze zaměňovat s matematickým či logickým dokazováním. Zatímco první má za cíl ukázat, že je určité tvrzení opodstatněné a plauzibilní, druhé slouží k tomu prokázat, že je závěr plynoucí z premis pravdivý a nutný. Tento rozdíl si můžeme ilustrovat na analyzovaném úryvku z projevu Václava Klause. V něm obsažená argumentační linie nespočívá na klasických dokazovacích metodách, jako je např. dedukce, nýbrž spíše na zobecněních a analogiích. To, zda určitá politika povede

¹⁰ U rekonstrukce argumentů na takovou variabilitu nenarazíme. To souvisí mimo jiné s tím, že argumenty jsou jediná složka, která v rámci argumentace nemůže zůstat implicitní.

k dobrým či špatným výsledkům, totiž ani nelze v logickém slova smyslu dokázat, lze o tom ale být přesvědčen a snažit se o tom přesvědčit druhé. Klaus se o to pokouší za pomoci historické analogie – na základě případů z minulosti zobecňuje pravidlo pro případy budoucí. Řečeno konkrétně: komunismus se snažil řídit společnost a selhal, environmentalismus se snaží řídit společnost, a tak musí selhat také. Tuto argumentaci lze pak zpochybnit jednak tím, že zpochybníme premisu, že se environmentalismus snaží řídit společnost, jednak tím, že zpochybníme samotné pravidlo – topos. Zde máme několik možností, např. že odmítneme zobecnění učiněné na základě jednoho případu nebo že odmítneme historické generalizace obecně. Existuje řada dalších způsobů, jak tuto argumentaci a v ní uplatněný topos zpochybnit, naším cílem zde bylo však jen poukázat na to, že topos jakožto argumentační prostředek neslouží k tomu, aby dané tvrzení dokázal, ale aby zvýšil jeho přijatelnost a plauzibilitu.

3.3.2.2. Vztaženost k obsahu

Dalším podstatným rysem je to, co Kienpointner ve své definici označuje jako vztaženost k obsahu (*content-relatedness*). Diskurzivně-historický přístup na argumentaci a potažmo na toposech nezajímá primárně jejich vnitřní fungování, ale spíše to, jak se v nich odrážejí ideologie těch, kdo argumentují, a jak těmto ideologiím slouží (Reisigl–Wodak 2009: 45). Zkoumání toposů je tak prostředkem k poznání těchto ideologických obsahů, což by se mělo projevit i na jejich rekonstruované podobě. I když by každý topos měl být rekonstruovatelný do implikační formule „jestliže X, pak Y“, DHA zajímají především ony obsahové složky X a Y, tedy co se tvrdí (Y, „environmentalismus selže“) a čím se to zdůvodňuje (X, „protože se snaží řídit společnost lépe než tržní síly“).

3.3.2.3. Míra obecnosti/specifičnosti

Vedle výše zmíněné škály explicitnosti a textové úrovně je pro toposy určující míra obecnosti/konkrétnosti. Protože i tento parametr má povahu škály, poslouží nám pro jeho názorné vysvětlení, když si uvedeme dva krajní případy, konkrétně dvě varianty rekonstrukce toposu z úryvku Václava Klause:

W1a: Jestliže komunismus tvrdil, že ví, jak řídit společnost lépe než tržní síly, a selhal a environmentalismus tvrdí to samé, selže environmentalismus také.

W1b: Jestliže pro A platí X a Y a pro B platí X, platí pro B i Y.

Ani jedna z těchto verzí není deskriptivně neadekvátní – obě bez zkreslení popisují argumentační schéma z úryvku. Ačkoli je struktura obou verzí totožná, každá přistupuje k popisu jiným způsobem.

Verze W1a rekonstruuje topos se zachováním obsahových detailů. To má několik výhod. Zaprvé to snižuje riziko, že při analýze bude vynechána nějaká podstatná informace. Zadruhé se právě v těchto detailech projevuje ideologický obsah, o jehož poznání jde DHA především.

Verze W1b oproti tomu rekonstruuje topos v abstraktní podobě. I tento postup má své výhody. Zaprvé se tak lépe vyjevuje logická struktura uplatněného schématu. Zadruhé lze na základě takto rekonstruovaných schémat konkrétní případy lépe srovnávat.

Oba typy rekonstrukce tedy mají svůj smysl. První přináší věrné zachycení konkrétního případu argumentace, druhý nabízí zobecnění argumentačního postupu, který byl v daném případě uplatněn.¹¹ (Z tohoto hlediska je vztah W1a a W1b podobný vztahu tokenu a typu.)

Jak ale bylo řečeno, DHA zajímá především to, jak se v argumentaci, tedy i v toposech, projevuje ideologie. Proto ji zajímají toposy z hlediska jejich vztahu k obsahu a tento obsah by se měl promítnout i do rekonstruovaných argumentačních schémat. V tomto ohledu je rekonstrukce W1b přece jen příliš abstraktní, oprostěná od konkrétního obsahu, a v DHA se spíše než s jí podobnými případy setkáme s rekonstrukcemi na nižší úrovni obecnosti, jak si ukážeme vzápětí.

¹¹ Je třeba mít stále na paměti, že toposy, o nichž je zde řeč, je třeba chápat jako jevy na rovině analytické, a ne produkční. Jedná se o schémata, k nimž dospívá analytik DHA při rozboru analýzy argumentačních strategií, tedy o rekonstrukty, nikoli o psychologicky reálná schémata v mysli produktora.

3.3.2.4. Klasifikace toposů

V DHA se nejčastěji pracuje s typizovanými toposy. To znamená, že badatelé při analýze neidentifikují neustále nová argumentační schémata, ale jednotlivé výskyty přiřazují k již existujícím typům, k nimž dospěli inkrementálně na základě předchozích výzkumů, jak svých, tak cizích. Jak taková klasifikace může vypadat, si lze opět ukázat na toposu z úryvku Václava Klause. Jedna z jeho možných rekonstrukcí zní:

W1c: Jestliže si někdo myslí, že dokáže řídit společnost lépe než tržní síly, selže.

Jak jsme ukázali výše, toto zobecnění bylo učiněno na základě dějinné analogie s komunismem. V DHA by tak tento topos byl nejspíše klasifikován jako *topos historie*, případně jako *topos historie učitelky života*. Jeho obecná implikační formule zní:

Protože nás historie učí, že určité činy mají určité následky, měl by člověk vykonat určitý čin – nebo se ho naopak zdržet – v situaci, která je (do určité míry) srovnatelná se zmiňovaným historickým příkladem.¹² (Reisigl–Wodak 2009: 80, přel. MP)

Výsledek klasifikace nicméně značně závisí na výsledku rekonstrukce. To znamená, že kdybychom argumentační schéma v úryvku rekonstruovali jinak, mohlo by skončit jinak i jeho zařazení do obecnější skupiny toposů. Představme si, že bychom dané schéma rekonstruovali takto:

W1d: Jestliže komunismus, který tvrdil, že dokáže řídit společnost, selhal, musí selhat i environmentalismus, když tvrdí, že vedle společnosti dokáže řídit i přírodu.

Takto rekonstruovaný topos rovněž vystihuje smysl Klausovy argumentace, z hlediska DHA by ale patrně byl klasifikován jinak – ne jako *topos historie*, ale jako takzvané *argumentum a fortiori*. To bývá vymežováno takto:

¹² „[B]ecause history teaches that specific actions have specific consequences, one should perform or omit a specific action in a specific situation (allegedly) comparable with the historical example referred to.“ (Reisigl–Wodak 2009: 80)

Jestliže predikát lze připsat předmětu X spíše než předmětu Y a ve skutečnosti je predikát připsán předmětu Y, měl by být o to spíše připsán i předmětu X. (Žagar 2010: 18, přel. MP)

Podobně jako dvojí rekonstrukce, ani dvojí klasifikace není nutně problém. Ukazuje se na tom jen to, že je podstatné věnovat velký zřetel rekonstrukční stránce a že toposy nejsou nutně výlučné kategorie. Jejich rekonstrukce i klasifikace závisí do značné míry na analytikovi – v našem případě na tom, zda jsme při zkoumání toposu věnovali spíše pozornost tomu, jakým obecným způsobem se srovnává (*argumentum a fortiori*), nebo tomu, z jaké domény srovnávané případy pocházejí (*topos historie*).

Topos historie patří k jedněm z nejčastějších argumentačních schémat, s nimiž DHA pracuje (srov. např. Forchtner 2014, samostatnou studii věnovanou tomuto argumentačnímu schématu). Abychom se však nedrželi u jednoho jediného příkladu a ukázali si, s jakými dalšími toposy se v DHA pracuje, uvedeme si klasifikaci, s níž operují Reisigl–Wodak (2009) ve své monografii věnované diskriminačnímu diskurzu (Reisigl–Wodak 2009: 74–80):

Topos výhodnosti či užitečnosti: jestliže je daný krok z určitého relevantního hlediska výhodný, měl by být učiněn.

Topos nevýhodnosti či zbytečnosti: Jestliže lze očekávat, že předpokládané důsledky rozhodnutí nakonec nenastanou nebo by k nim lépe vedly jiné kroky, rozhodnutí by mělo být zamítnuto.

Topos definice: jestliže je krok, věc či osoba označována jako X, nese nebo by měla nést vlastnosti či rysy spojené s (doslovným) významem X.

Topos hrozby: jestliže s sebou politický krok nese nějaké nebezpečné následky, neměl by být učiněn.

Topos humanitarismu: jestliže politický krok či rozhodnutí (ne)souzní s lidskými právy či humanitárním přesvědčením a hodnotami, (ne)měl by být učiněn.

Topos spravedlnosti: jestliže osoby, akce či situace jsou si v určitých ohledech rovné, mělo by s nimi být zacházeno stejným způsobem.

Topos zodpovědnosti: protože stát či skupina lidí je zodpovědný za výskyt určitých problémů, měl by jednat tak, aby našel jejich řešení.

Topos zátěže: jestliže je osoba, instituce či „země“ zatěžována určitými problémy, měly by být učiněny kroky, které tuto zátěž zmenší.

Topos financí: jestliže určitá situace či akce stojí příliš peněz nebo vede ke snížení příjmů, měly by být učiněny kroky, které by ztrátě zamezily nebo ji snížily.

Topos skutečnosti: protože skutečnost se má takto, měly by být učiněny následující kroky.

Topos čísel: jestliže je určitý topos prokázán čísly, daný krok by (ne)měl být učiněn.

Topos práva: jestliže právo či jinak kodifikovaná norma předepisuje (či zakazuje) určité politicko-administrativní kroky, (ne)měly by tyto kroky být učiněny.

Topos autority: X je správné (případně X má, nebo naopak nemá být učiněno), protože A (tedy autorita) říká, že je X správné (případně že X má, nebo naopak nemá být učiněno).

Topos kultury: protože je kultura dané skupiny lidí taková, jaká je, vyvstávají v určitých chvílích určité problémy.

Topos zneužívání: jestliže je právo či nabídka na pomoc zneužita, toto právo by mělo být změněno, nabídka by měla být stažena nebo by měla být přijata taková opatření, aby již k zneužívání nedocházelo.

4. Kritika deskriptivní analýzy argumentačních strategií

Způsobu, jakým DHA přistupuje k analýze argumentační stránky diskurzu, se dostalo kritiky ze strany Igora Žagara v článku *Topoi in Critical Discourse Analysis* (Žagar, 2010). Žagarova kritika míří především na to, jak DHA přistupuje k deskriptivní analýze argumentace. V nadcházejících odstavcích si ji přiblížíme detailněji, její hlavní myšlenku lze však shrnout zhruba takto: způsob, jakým DHA adaptovala koncept toposu, je značně zjednodušující a nevede ke skutečné analýze argumentace, tedy k důslednému rozkrytí vnitřních mechanismů argumentace, opřenému o transparentní metodologii.

Žagar chápe roli toposů v DHA v kontextu principu triangulace. DHA jakožto multidisciplinární přístup vymezený především cíli nedisponuje svým originálním a jednotným metodologickým aparátem, ale pro svou analýzu si vypůjčuje nástroje a poznatky z různých disciplín, které pro zkoumaný problém vyhodnotí jako relevantní.

Žagar samotný princip triangulace nezpochybňuje. Jak však podotýká, volba těchto teoretických poznatků a analytických nástrojů a jejich používání by – i podle samotných proponentů DHA – nicméně vždy měly být transparentní (Žagar 2010: 4). A to už podle Žagara pro DHA a způsob, jakým přistupuje k analýze argumentace a práci s konceptem toposu, neplatí. Žagar v tomto ohledu kritizuje zejména tyto tři věci: zaprvé skutečnost, že se v DHA pracuje se seznamy toposů, často předem danými předchozími výzkumy, zadruhé to, že analýza jednotlivých toposů není dostatečně explicitní, a zatřetí, že DHA jako topos často nazývá něco, co spíše než k argumentačnímu schématu, které propojuje argumenty s tvrzeními, má blízko k toposu v literárněvědném slova smyslu, tedy k leitmotivu či klišé.

4.1. Práce se seznamy toposů

Žagar poukazuje na to, že badatelé hlásící se k DHA často pracují se seznamy toposů (konkrétně Krzyżanowski 2009: 103, Wodak–Meyer 2006: 74, Richardson–Wodak 2008: 4 a Reisigl–Wodak 2009: 44). To znamená, že ještě před rozbořením jednotlivých textů je uveden seznam, tabulka, respektive množina různých argumentačních schémat (tak jak jsme je uvedli zde v oddíle o klasifikaci toposů), podle které následně nalezené toposy klasifikují. Tuto praxi Žagar nepovažuje za šťastnou. Jednotlivá argumentační schémata

pak podle něj nebývají rekonstruována na základě analýz konkrétních případů, ale badatelé je mají připravena a priori. Není přitom podle něj často jasné, co vede k tomu, že seznamy vypadají tak, jak vypadají, tedy na základě jakých kritérií do nich byly toposy vybírány, a snižuje to transparentnost analýzy (Žagar 2010: 5–8).

4.2. Nedostatečná analýza

Další výtku míří na jednotlivé analýzy konkrétních textů. Jak Žagar dokládá, zástupci DHA se typicky odvolávají na Kienpointnerovu definici toposů (Žagar 2010: 5). Toposy pro ně tedy představují k obsahu vztažená argumentační schémata, která propojují argumenty s tvrzeními a zajišťují přechod od prvního k druhému. Žagar by proto předpokládal, že chápou-li proponenti DHA toposy jako schémata propojující argumenty s tvrzeními, měli by se ve svých analýzách pokusit tyto složky rekonstruovat a popsat, jak jsou propojeny. Jak však ukazuje, k takovému rozboru často nedochází a analýza vypadá tak, že je analyzovaný úryvek pouze doplněn o topos vybraný ze seznamu (Žagar 2010: 9). Analýza tak v těchto případech nenaplnuje svůj cíl učinit uplatněný argumentační mechanismus transparentnější a ani není v pravém slova smyslu analýzou.

4.3. Toposy jako leitmotivy

Žagar dále poukazuje na to, že někteří autoři často jako s toposem pracují s něčím, co zdaleka neodpovídá často citované Kienpointnerově definici. Jako jeden z příkladů si bere pojmy *locus amoenus* a *locus terribilis*, které Reisigl a Wodak používají pro označení jednoho z identifikovaných typů toposu (Wodak et al. 2009: 38n). Žagar namítá, že tyto toposy k žádnému propojování argumentů s tvrzeními neslouží. *Locus amoenus* a *locus terribilis* podle něj označují fikční prostor (v prvním případě idylický, v druhém případě strašidelný), který se jakožto konvencionalizovaný motiv často objevuje v literárních dílech (Žagar 2010: 21). Toto je však topos v jiném, literárněvědném slova smyslu, jak jej vymezil německý literární vědec Ernst R. Curtius, tedy ustálené klišé či myšlenkové a výrazové schéma (Nünning 2006: 821n).

Na tomto a na dalších příkladech (např. Žagar 2010: 25) Žagar ukazuje, že DHA nepřistupuje ke konceptu toposu konzistentně. Na jednu stranu se DHA hlásí k pojetí

toposu jako argumentačního schématu, tak jak jej vymezuje Kienpointner, na straně druhé jako toposity identifikuje jednotky, které Kienpointnerovu definici nenaplňují a označují spíše něco jako zobecnělé klíčové myšlenky („generalized key ideas“, Žagar 2010: 5).

4.4. Doporučení

Žagar se k této praxi staví značně kriticky a spatřuje v ní devalvaci konceptu, který měl již u Aristotela ústřední roli v rétorice a teorii argumentace. Z jeho kritiky pak plyne několik pozitivních doporučení.

Zprvé autor naznačuje, že by proponenti DHA měli pracovat s toposem jako s argumentačním schématem a více se držet tradičního obecného pojetí toposu, tak jak bylo vypracováno zejména u Aristotela.¹³

Zadruhé by pak DHA při analýze argumentace měla vycházet z konkrétních argumentačních úseků, v jejichž rámci by měla rekonstruovat argumenty a tvrzení a teprve na základě této rekonstrukce formulovat uplatněné toposity, případně další přítomné složky. Žagar to ukazuje na příkladě toposu nákladů na rozšíření EU. Toto argumentační schéma vymezila Wodak ve své analýze diskurzu o Evropské unii, a to na základě následujícího úryvku z rozhovoru s jedním poslancem Evropského parlamentu (2009: 132):

9 it is still argued that eastern enlargement will not cost anything
10 this is also (not) true, this is false
11 we must pay with the (level of) welfare that we are used to
12 in the short and medium term for the eastern enlargement
13 so that in the long run each of (xxx) on both sides benefits
14 and it isn't easy conveying this in politics
15 and the counter-currents in politics look very very differently
16 this must be really stated clearly

¹³ Těto linii se zde dále věnovat nebudeme. Na okraj se proto alespoň hodí poznamenat, že z aristotelského pojetí toposu výrazně čerpá Salomi Boukala, která se k DHA hlásí (srov. Boukala 2014, Boukala 2016).

Žagar kritizuje Wodak za to, že za analýzu vydává to, že daný úryvek doplnila o komentář, v němž tvrdí, že se jedná o *topos o rozšíření EU*. Takovou analýzu Žagar pokládá za nedostatečnou. Skutečná analýza by podle něj měla zahrnovat alespoň základní rekonstrukci argumentace, například v podobě klasického sylogismu (Žagar 2010: 11, přel. MP):

1) Jestliže určitý krok stojí příliš peněz, měl by člověk udělat něco, aby tyto výdaje snížil.

2) Rozšiřování EU stojí příliš peněz.

3) Rozšiřování EU by mělo být zastaveno/zpomaleno.

Tato sylogistická formule v podstatě úplně odpovídá základnímu Toulminovu modelu. První věta je warrant (W), druhá argument (D) a třetí je tvrzení (C).

Toulminův model však lze podle Žagara využít nejen pro deskriptivní zachycení argumentace, ale rovněž pro její posouzení a případné kritické zhodnocení. Pro tyto účely Žagar transformoval Toulminův rozšířený model do jednoduchého otázkového testu (Žagar 2010: 24, přel. MP).

Teze: Rozšiřování EU by mělo být zastaveno/zpomaleno.

Proč si to myslíte?

Argument: Rozšiřování EU stojí moc peněz.

Jak jste k tomu došla?

Warrant: Jestliže něco stojí příliš peněz, měl by člověk podniknout takové kroky, které by výdaje snížily.

Je tomu tak vždy?

Rebuttal: Ne, ale obecně / obvykle / velmi často ano. Pokud neexistují jiné důvody/argumenty, které jsou silnější/důležitější. Pak toto pravidlo neplatí.

Takže si svou tezi
nemůžete být zcela jistá.

Modální kvalifikátor: Pravda, je tomu tak pouze obvykle.

Ale co vás pak vede k tomu, že když něco
stojí příliš peněz, měl by člověk
podniknout takové kroky, které by
výdaje snížily?

Backing: Historie EU ukazuje, že...

Podíváme-li se na analyzovaný úryvek z Wodak (2009), je otázka, nakolik je rekonstruovaná argumentační struktura deskriptivně adekvátní, tedy nakolik odpovídá tomu, co se v daném úryvku opravdu tvrdí. Přece jen, teze, že rozšiřování EU by mělo skončit, se zdá být ve srovnání s tím, co bylo skutečně řečeno, příliš silná.

Otázkový test však ukazuje i svá pozitiva. Lze jej totiž využít jako explicitní, konvencionalizovaný nástroj, jehož pomocí můžeme kontrolovaně ověřovat platnost dané argumentace, zkoumat jistotu tvrzení a sílu a uplatnitelnost užitých argumentačních schémat.

4.5. Zhodnocení kritiky

Než se pustíme do důkladnějšího hodnocení jednotlivých kritických bodů, je namístě se krátce zastavit u zaměření a metodologie Žagarovy kritiky. Titul Žagarova článku sice zní Topoi in Critical Discourse Analysis, ale protože s toposy v CDA pracuje pouze diskurzivně-historický přístup, orientuje se ve výsledku výhradně na něj. I zde je nicméně třeba si ujasnit, co to vlastně znamená. Zaprvé, jedná se o DHA, tak jak byla rozpracována v roce 2010. Zadruhé, jde o reprezentaci DHA založenou na Žagarem vybraných autorech a citacích jejich textů.

DHA je tedy v Žagarově textu zastoupena anglickojazyčnými texty věnovanými především tématu nacionalismu a národní identity od autorů ze skupiny okolo Ruth Wodak (Martin Reisiĝl, Michal Krzyŝanowski, John E. Richardson). Čtenář by měl při četbě Žagarova textu mít neustále na paměti otázku, do jaké míry jsou závěry, k nimž Žagar na základě těchto analýz dochází, zobecnitelné.

4.5.1. Práce se seznamy toposů

Žagar svou kritiku zakládá na několika seznamech toposů. Podíváme-li se na ně blíže, zjistíme, že tyto seznamy, podobně jako texty, z nichž pocházejí, se od sebe poměrně dost liší. Jednak typem textu, jednak typem seznamu a nakonec i typem toposů.

Wodak–Meyer (2006) je kapitola úvodového typu, která má za účel představit cíle a metody DHA. Autoři přitom explicitně uvádí, že seznam je nekompletní a slouží de facto jako pomůcka při analýze k obsahu vztažených toposů – má tedy spíše praktickou a ilustrativní funkci. Podoba seznamu pak odpovídá tomu, jak jej zprostředkoval Žagar. Neměli bychom nicméně opomenout zmínit, že za tímto seznamem a krátkým teoretickým výkladem o konceptu toposu následuje bližší představení uvedených toposů, včetně implikačních formulí a příkladů (jedná se de facto o totožnou část textu jako v Reisiĝl–Wodak 2009, na níž jsme ilustrovali klasifikaci toposů výše).

Wodak (2009) je monografie věnovaná diskurzu v Evropském parlamentu. Seznam je zde prezentován v rámci komplexního schématu diskurzivních strategií a obsahuje implikační formule. Autoři nic neříkají o jeho funkci či kompletnosti. Skutečnost, že v rejstříku najdeme šest toposů, které v tabulce uvedeny nejsou, nicméně poukazuje na to, že seznam má spíše ilustrativní funkci.

Krzyŝanowski (2009) je případová studie v monografii o postkomunistické transformaci zemí střední a východní Evropy. Autor uvádí, že se jedná o seznam toposů sestavený na základě korpusového výzkumu. Ačkoli se Krzyŝanowski hlásí ke Kienpointnerovu pojetí toposu jako schématu propojujícího argumenty s tezemi, ani v seznamu, ani v dílčích analýzách nenajdeme rekonstruované implikační formule, a to ačkoli se jedná o toposy dosti specifické (srov. *topos organické práce, topos polského pragmatismu a eurorealismu* či *topos vícerychlostní Evropy*, Krzyŝanowski 2009: 103) u nichž je nízká šance, že by je čtenář mohl znát odjinud.

Domnívám se, že práce se seznamy toposů nemusí být z principu špatná a je v souladu s ambicí DHA klasifikovat jednotlivé argumentační postupy do obecnějších kategorií. Seznamy mohou mít navíc vícero funkcí. Jednak mohou mít ilustrativní účel a v krátkosti představit, jak vypadají některá častá argumentační schémata. Jednak mohou sloužit pro praktické účely jako referenční bod, aby autor nemusel u často se vyskytujících argumentačních schémat téhož typu dokola uvádět implikační formule. Dále s nimi lze pracovat jako s hypotézou. Autor si může daný seznam, sestavený na empirických analýzách určitého diskurzu, vypůjčit pro analýzu diskurzu podobného, ověřovat, v čem se argumentační strategie liší, a případně nové toposy přidávat či existující toposy specifikovat.

Jak ale ukazuje i Žagarova kritika, při práci se seznamy je vhodné držet se několika zásad. Zaprvé, čtenář by měl vědět, jakou funkci daný seznam má. Zadruhé, kdykoli se s toposem pracuje, měl by čtenář mít možnost zjistit si jeho implikační formuli a ověřit, zda je analýza deskriptivně adekvátní. Tato zásada platí o to více pro případy, kdy se pracuje se specifitějšími a méně obvyklými toposy (srov. Krzyżanowski 2009).

4.5.2. Nedostatečná analýza

Žagar tento nedostatek ukazuje na třech příkladech, pocházejících z týchž prací, které kritizoval kvůli práci se seznamy, a podobně jako výše i zde je vhodné upozornit na některé rozdíly.

Reisigl–Wodak (2009: 75) skutečně nerozkládá úryvek na dílčí argumentační složky. Na jednu stranu to nemusí příliš vadit, protože analyzovaný úryvek nalezneme hned za implikační formulí a rekonstrukce jeho argumentační struktury není vzhledem k jeho čítankové transparentnosti nikterak složitá. Na druhou stranu je absence rekonstrukce zarážející, vzhledem k tomu, že se jedná o ilustrační pasáž, která má ukázat, jak může vypadat jeden z typických toposů a jeho analýza.

Příklady z Wodak (2009) a Krzyżanowského (2009) jsou nicméně problematičtější.

Žagarem kritizovaná pasáž z Wodak (2009: 97) o *toposu diverzity* neobsahuje ani analyzovaný úryvek, ani rekonstrukci. To je pravděpodobně dáno tím, že se jedná o topos identifikovaný ve více projevech, abstrahovaný a zobecněný. To nemusí být nutně špatně, jen tento postup není bez poukázání na reálné základy příliš vykazatelný, a analýza tak

ztrácí na transparentnosti. Samotný *topos diverzity* je pak vymezen takto: „a warrant, in the sense of: ,even if we are a bit different, we belong together because of a common richness““. Toto znění je poněkud nezvyklé. Jednak proto, že se nejedná o klasickou implikační formuli, a jednak proto, že argumentační schéma stojící v podkladu tohoto vymezení by nejspíše vypadalo zhruba takto: jestliže sdílíme společné bohatství, patříme k sobě. V tomto schématu by nicméně diverzita neplnila roli platného argumentu, tedy důvodu, ale spíše argumentu neplatného, tedy přípustky.

U Krzyzanowského je pak analýza toposů o poznání neprůhlednější. Autor se sice hlásí ke Kienpointnerově vymezení toposu, nikde však nenarazíme ani na náznak strukturní analýzy argumentačních schémat, ani na jejich implikační formule. Toposy, s nimiž autor pracuje, pak vzbuzují otázku, zda se vůbec o argumentační schémata jedná (o tom blíže v následujícím oddíle).

K tomuto bodu lze nakonec vztáhnout i příklad, s nímž jsme zde několikrát pracovali – repliku Václava Klause. Na začátek je dobré celou studii krátce představit. Jedná se o studii pilotní, která v první části shrnuje cíle, teoretická a metodologická východiska DHA a v druhé se věnuje dílčí analýze projevu Václava Klause o klimatické změně před americkým Kongresem, se zaměřením na nominace, predikace a argumentaci. Argumentační strategie jsou ve studii představeny tradičním způsobem – topos je chápán jako argumentační schéma propojující argumenty s tezemi. Celá pasáž a její argumentační analýza v Reisigla–Wodak (2015: 162) znějí takto:

úryvek:

„Lidstvo už zažilo tragickou zkušenost s jedním velmi pyšným intelektuálním proudem, který tvrdil, že ví, jak řídit společnost lépe než spontánní tržní síly. Byl to komunismus a selhal, zanechal po sobě milióny obětí. Dnes se vynořil nový -ismus, který tvrdí, že je dokonce schopen řídit přírodu a skrze ni i člověka. Tato nadměrná lidská pýcha – stejně jako všechny předchozí pokusy – nemůže neselhat.“

analýza:

falacie historie (zkušenosti komunismu, formálně *falacie porovnávání*)

S termínem falacie jsme se již setkali v přehledu diskurzivních strategií (srov. tabulku 1). Jedná se o chybný argumentační krok, který překračuje jedno z tzv. pravidel kritické diskuse. Ta jsou detailněji rozebrána níže v oddíle o normativních aspektech argumentační analýzy. My se bez jejich znalosti nicméně nyní obejdeme – jaké pravidlo bylo v tomto případě porušeno, se ve studii totiž stejně neříká. A to naznačuje, v čem je problém – analýza uplatněné argumentační strategie není transparentní. Ve studii sice následuje pasáž, kde autoři podrobněji komentují toposy a falacie, strukturní analýzu, jak by si ji představoval Žagar, však v textu nenajdeme. Autoři blíže nekomentují ani zvolenou klasifikaci – *falacii historie*. To lze vysvětlit tím, že pro bližší informace o citovaných argumentačních schématech odkazují na svou předchozí práci Reisigl–Wodak (2009: 69–80). Necháme-li stranou to, že takový postup nemusí být čtenářsky přívětivý, zůstává nám ještě otázka, zda by čtenáři tato reference pomohla. *Falacie historie* je totiž termín hybridní, který u Reisigla–Wodak (2009) nenajdeme. Nejjednodušeji by šel vysvětlit asi tak, že se jedná o *topos historie*, při jehož použití bylo porušeno některé z pravidel kritické diskuse. I to má ale své potíže. Zaprvé je to pouhá čtenářská domněnka. Zadruhé, i kdyby tato domněnka byla správná, takové věci, jako které pravidlo bylo v daném případě překročeno, už si čtenář musí dovodit sám.

4.5.3. Toposy jako leitmotivy

Jedním z příkladů, na nichž Žagar (2010) ukazuje, že proponenti DHA pracují s toposy často jako s leitmotivy, a nikoliv jako s argumentačními schémata propojujícími argumenty a tvrzení, je práce s již zmíněným pojmem *locus amoenus* a *locus terribilis* u Reisigla–Wodak (1999). Ten je podle Žagara typickým příkladem literárního toposu a s propojováním argumentů s tezemi nijak nesouvisí (Žagar 2010: 21). Na tuto poznámku zareagoval Reisigl (2014: 87n) a poměrně přesvědčivě prokázal, že Žagarova kritika se zakládá na nedůsledném čtení. Reisigl ukazuje, že ačkoli se jedná o pojem vypůjčený z literární teorie, v kritizovaném textu je mu dán nový, vcelku jasně vymezený význam a funkce (Wodak et al. 2009: 97). *Locus amoenus* v tomto ohledu slouží de facto jako argumentační strategie, kdy jedna strana vykreslí určité místo, typicky svou zemi, jako

idylický prostor a použije tento obraz k odůvodnění dalších tvrzení, např. že je danou zemi třeba chránit. V tomto případě se tedy ukazuje Žagarova kritika jako neoprávněná.

Avšak podobně jako nelze vytvářet obecnější závěry na základě Žagarových kritik jednotlivých analýz, nelze ani na základě Reisiglovy obhajoby jednoho případu celou Žagarovu kritiku zamítnout jako neopodstatněnou. Např. citovaná práce Krzyżanowského (2009) ani při bližším pohledu neukazuje, jak identifikované toposy propojují argumenty s tezemi, a Žagarova kritika se v jejím případě zdá být zcela oprávněná. Srov. následující pasáž (citováno podle Žagara 2010: 12n):

[T]he topos of East and West emphasises another strictly national aspect of the first corpus in question. It includes a set of elements of pre-1989 political language which very strongly emphasised the differences that existed between Europe's East and West and which reinforced the divisions introduced by the post-Second World War geopolitical order. Accordingly, this topos seeks (!) a unique placement of Poland above the divisions of East and West, and thus (heading back (!) into the topos of national uniqueness) reinforces Poland's attractiveness vis-a-vis the European Union: it argues (!) that Poland has a unique role as a 'bridge' between Europe's East and West. Then, the topos of past and future also constructs (!) Polish national identifications, yet within the dichotomy between collective 'scope of experience' and 'horizon of expectations' (Koselleck 1989). While this topos is used to emphasize that the Polish past might have been troubled and negative [...], it insists (!) that the Polish 'European' future will be almost entirely positive and peaceful.

Unlike the previously elaborated (sic!) topoi, the topos of modernisation clearly stands out and reaches beyond (!) the constructions of national identification. It focuses (!) mostly on presenting the European Union as carrying some unique modernising force which would help reform Polish state and society. The topos of modernisation is therefore frequently tied to the topos of the EU as a national necessity and to the topos of the EU as a national test of which both construct the 'power' of the Union over Poland in a similar way. By implying that the Union is characterised by some unique principles and standards of social and political organisation [...], the topos of modernisation, contrary to the previous ones,

constructs a very positive image of the Union to the detriment of Poland, which is portrayed in a negative way.

Jak Žagar upozorňuje, z textu není patrné, jak jednotlivé toposy fungují z hlediska své argumentační funkce – nejsou identifikovány argumenty a tvrzení a nejsou jasné jejich implikační formule. Otázkou však je, zda takovou funkci vůbec mít mají. Analyzovaný úryvek na žádném jasně identifikovatelném argumentačním schématu nestojí. Podívali-li se navíc na to, s jakými slovesy se toposy v textu objevují (v zásadě na jejich predikace), můžeme si všimnout, že je jim připisováno celé spektrum věcí: hledání specifické pozice Polska nad dělením mezi Východem a Západem, směřování zpátky k *toposu národní jedinečnosti*, tvrzení, že Polsko má jedinečnou roli mostu mezi evropským východem a západem, konstruování polského ztotožňování se, trvání na tom, že polská evropská budoucnost bude téměř výhradně pozitivní a mírová, etc.

Domnívám se, že to, co Krzyżanowski označuje jako topos, skutečně odpovídá spíše jakémusi zobecnělému, vágnímu a opakovanému myšlenkovému schématu, které s argumentací souvisí jen volně.

Podobnou kritiku lze vztáhnout také na již rozebíraný text Wodak (2009), konkrétně na *topos výzvy*. Na ten bychom podle rejstříku měli narazit na straně 107. Po jejím přečtení nicméně zjistíme, že o toposu se zde explicitně nikde nemluví. Na dané stránce je rozebírán jeden z typů metafor pro Evropskou unii, konkrétně metafory zdůrazňující dynamičnost a otevřenost EU (např. EU jako včelí úl či jako cesta s otevřeným koncem). Pasáž, která by snad mohla nejvíce odpovídat *toposu výzvy*, je tento komentář, následovaný replikou europoslance:

komentář:

„note the repeated buzzword challenge which runs through much EU official rhetoric“

replika:

1 I would assume that, for everyone, who -

2 primarily thinks in historical dimensions and

3 possesses a bit of vision, this/this uh
4 experiment that we are conducting – or rather creating – a European
5 Union that will never be completed
6 in the near future, it's an insane
7 challenge. Compared to the national
8 structures there is a lot of room for creativity
9 because/because something new always pops up

Že se skutečně jedná o tuto pasáž, je pravděpodobné, protože jinde ani na slovo *výzva* nenarazíme. Vystává nicméně otázka, jaká tvrzení jsou v tomto případě propojována a jak, případně zda se vůbec jedná o topos v kienpointnerovském slova smyslu.

V tomto případě nám může být nápomocné, když se podíváme na to, jak vlastně autorka v této práci topos vymezuje. Vedle klasické Kienpointnerovy definice totiž najdeme i následující vymezení:

Less formally, topoi can be described as reservoirs of generalised key ideas from which specific statements or arguments can be generated. (Wodak 2009: 42)

Toto vymezení odpovídá analyzovanému úryvku mnohem více. Zmíněná *výzva* nemá jasně vymezitelnou argumentační funkci – koneckonců ani pasáž, v níž dané slovo figuruje, nemá výraznou argumentační povahu –, ale spíše hraje roli jakési rámcující obecné myšlenky, blížíci se toposu v druhém, literárněvědném slova smyslu. (V souladu s tím je nakonec i volba slova *buzzword*, které označuje výraz, který se v určité době stal hojně užívaným a populárním.)

Obě vymezení tedy sdílejí klíčové rysy: chápou topos jako jev, který je spojen s argumentací, je vázaný na určitou ideologii a který má obecnější, typizovanou povahu. Chápat druhé vymezení jako neformální variantu vymezení prvního mi nicméně připadá nepřesné a matoucí. Druhé vymezení nechává stranou strukturní roli toposu a místo toho vymezuje roli novou – roli toposu jako zásobárny zobecněných klíčových myšlenek, tedy de facto stereotypů. Tato role toposu sice je logickým předmětem zájmu DHA, vyšší přehlednosti analýzy by nicméně prospělo, kdyby byl tento druhý typ toposu dále teoreticky rozpracován, traktován zvlášť a terminologicky odlišen.

5. Normativní rozměr argumentační analýzy

Doposud jsme se věnovali argumentaci v DHA především z deskriptivního hlediska. Uvedli jsme si její obecné vymezení, popsali jsme její základní strukturu (Toulminův model), vymezili jsme koncept toposu, který je pro DHA při zkoumání argumentace ústřední, a v oddíle zaměřeném na kritiku deskriptivní analýzy argumentačních strategií jsme podrobněji rozebrali problémy, které DHA při popisu argumentace má. Uvedli jsme také, že DHA nejde ani tak o poznání argumentace jako takové (obecnou teorii argumentace), ale spíše o prozkoumání toho, jak je argumentace jakožto jedna z diskurzivních strategií využívána k prosazování sociálně problematických kroků (např. diskriminace).

Ambicí DHA přitom není tyto diskurzivní mechanismy pouze popsat – to je jen nutným počátečním krokem. Dalším, stěžejním krokem je kritické zhodnocení těchto mechanismů, při němž se poukáže na ty argumentační postupy, které jsou chápány jako problematické. Zde výrazně vstupuje do hry normativní aspekt DHA – problematické jsou totiž dané postupy z určité perspektivy a na základě určitých kritérií. Ukotvení normativní analýzy argumentace v DHA se budeme věnovat v následujících odstavcích.

5.1. Filosofie jazyka Jürgena Habermase

Některé etické a morální charakteristiky DHA jsme rozebrali již v oddíle o kritické analýze diskurzu a diskurzivně-historickém přístupu. Řekli jsme si, že se DHA zaměřuje na ty případy, kdy se v diskurzu projevují nerovnosti, resp. kdy diskurz vede k diskriminaci, a snaží se systematickou kritikou na tyto nerovnosti upozornit a případně navrhnout kroky k jejich odstranění. Jak píše Bernhard Forchtner, zástupci DHA se při teoretickém vymezování etických a morálních východisek a cílů diskurzivně-historického přístupu typicky odvolávají na tzv. frankfurtskou školu, zejména pak na filosofii jazyka Jürgena Habermase (Forchtner 2011: 1). Habermas se ve své filosofii jazyka soustředí především na aspekt komunikační a sociální. Vychází přitom z konceptu jazykových her, tak jak jej rozpracoval Wittgenstein (1998). Lidská komunikace v Habermasově pojetí je umožněna tím, že stojí na množině pravidel. Tato pravidla sice nejsou přesně definovaná, v různých komunikačních situacích se liší a postupně se vyvíjejí, přesto jsou v každé komunikační

situaci (zpravidla) implicitně přítomná, jinak by dorozumění nebylo možné. Mezi základní pravidla podle Habermase patří to, že subjekty v komunikaci mluví pravdu, to, co říkají, je podle nich správné a jsou v tom, co říkají, upřímní (tamtéž, s. 6). Lidská komunikace těmto pravidlům pochopitelně ne vždy odpovídá. O tom svědčí například lhaní – každý ze své zkušenosti víme, že naši komunikační partneři, nebo dokonce my sami někdy záměrně nemluvíme pravdu. Právě případy lhaní však podle Habermase přítomnost těchto pravidel zároveň kontrafaktuálně dokazují – kdyby neexistovala důvěra, že lidé mluví pravdu, nebylo by ani možné tuto důvěru zneužívat, tedy lhát (tamtéž). Znalost těchto pravidel pak tvoří cosi jako tichý předpoklad pro to, aby se komunikační situace vůbec mohla zdárně odehrát. Habermas ji nazývá *intuitivní znalostí kompetentních subjektů* (tamtéž, s. 5).

Tato pravidla však pro dosažení diskurzu, který umožňuje emancipovanou pozici těch, kdo se na něm podílejí, nestačí. Postihují sice podstatný prvek komunikace – to, jakou platnost můžeme řečeným věcem přisuzovat –, mnoha dalších podstatných aspektů komunikace se však netýkají. Habermas proto vymezuje koncept ideální řečové situace (tamtéž, s. 7). Jedná se o model komunikační situace, který je vedle uvedených pravidel vymezen několika dalšími. Zaprvé je veřejný – je otevřen stejně všem subjektům. Zadruhé je beznátlakový – každý má právo kdykoli vyjádřit souhlas či nesouhlas. A zatřetí je inkluzivní – všechny subjekty v něm mají stejná práva (tamtéž). Tato pravidla mají podobný status jako ta, která jsme zmínili první – téměř nikdy nejsou dodržována v plné míře, ale jsou v komunikaci jaksí implicitně přítomna a tvoří předpoklad, že v ní budou zohledněny potřeby všech stran (tamtéž, s. 7n).

Nyní již pokročíme k normativním východiskům argumentační analýzy DHA. Reisigl a Wodak chápou jako základní funkci argumentace funkci přesvědčovací (Reisigl–Wodak 2009: 69n). Poukazují přitom na to, že způsoby, jakými přesvědčování může probíhat, se značně liší. V návaznosti na Habermase v tomto ohledu rozlišují dva módy přesvědčování: *überzeugen* a *überreden*.

Přesvědčování ve smyslu *überzeugen* si lze nejlépe představit jako ten případ, kdy se argumentace odehrává za takových podmínek, které se blíží ideální řečové situaci. To znamená, že je daná komunikační situace otevřená, svobodná, inkluzivní a ponechává rovné možnosti všem. Podle Reisigla a Wodak jsou pro takovou komunikační situaci klíčové věcnost, nenásilnost a kooperace a rozhodující roli v ní hraje racionalita, která

tvoří sdílené kritérium argumentace obou stran a vede je k společnému rozřešení sporu (Reisigl–Wodak 2009: 70).

Přesvědčování ve smyslu *überreden* pak můžeme chápat jako takový způsob přesvědčování, ve kterém na úkor racionality vystupují do popředí jiné faktory (emoce, strach, mocenské vztahy). Tyto faktory mají partikulárnější a subjektivnější povahu, narušují logičnost a nenásilnost argumentace (vyvolávání strachu, demagogie, manipulace), a tudíž nepřispívají k takovému rozřešení sporu, které by bylo přijatelné pro obě strany (tamtéž).

Míra, do jaké se v jednotlivých komunikačních situacích vyskytují manipulativní či demagogické postupy, je pochopitelně různá. Zmíněné dva mody přesvědčování proto nepředstavují jasně oddělené kategorie, ale spíše dva póly či prototypy, mezi nimiž existuje kontinuum. První modus lze pak chápat jako jakýsi ideál a zároveň standard pro posuzování reálných případů. Při takovém posuzování si nicméně nevystačíme s abstraktními pojmy racionality a nenásilnosti, ale potřebujeme konkrétní, jasněji vymezená kritéria, na jejichž základě bychom mohli docházet k vykazatelným výsledkům. Právě pro tyto účely si DHA vypůjčila tzv. pragmadialektická pravidla kritické diskuse (tamtéž).

5.2. Pragmadialektika

Pragmadialektické pojetí argumentace, tak jak jej rozvinuli jeho zakladatelé Frans H. van Eemeren a Rob Grootendorst (1992), vychází z tzv. modelu kritické diskuse. Východiskem tohoto modelu je komunikační situace, jejímž ústředním motivem je spor: určitá strana (*protagonista*) předkládá svou tezi, která je pro druhou stranu (*antagonistu*) sporná. Obě strany se pak tento spor snaží vyřešit, a to tím, že předkládají argumenty, respektive protiargumenty. Výsledkem tohoto argumentačního procesu by pak měla být situace, kdy je buď předkládaná teze protagonistou obhájena a antagonistou uznána, nebo antagonistou vyvrácena a protagonistou stažena (van Eemeren – Grootendorst 2004: 133).

Do této chvíle se model kritické diskuse znatelně neliší od komunikačního modelu argumentace, jak jsme si jej nastínili výše. Pragmadialektický přístup je však přístup normativní – nestačí mu popsat, jak argumentace vypadá, ale přichází s vlastní

představou, jak by konstruktivní argumentační proces vypadat měl. Tato představa je pro analytické a metodologické účely formulována sadou pravidel. Těch bývá vymezováno deset a vypadají následovně (Reisigl 2014: 79n, přel. MP):

- 1) *pravidlo o svobodě* (svoboda sporu): jednotlivé strany si nesmí navzájem bránit v přednášení či zpochybňování stanovisek;
- 2) *pravidlo o průkazném břemeni* (povinnost zdůvodňovat): kdokoli přednese stanovisko, je povinen jej bránit, pokud je k tomu vyzván;
- 3) *pravidlo o stanovisku* (antagonistova povinnost správně odkazovat k předchozím promluvám): napadení stanoviska se musí vztahovat ke stanovisku, které bylo protagonistou skutečně předneseno;
- 4) *pravidlo relevance* (povinnost být věcný): stanovisko může být obhajováno pouze argumenty, které se ho skutečně týkají;
- 5) *pravidlo nevyjádřené premisy* (správné odkazování k implicitním premisám): mluvčí musí být připraven obhajovat i premisy, které nechal implicitní, naopak však nesmí být napadán na základě premis, které z jeho slov dovodit nelze;
- 6) *pravidlo o východisku* (uznání sdílených východisek): stanovisko musí být považováno za definitivně obhájené, pokud se obrana odehrává prostřednictvím argumentů, které náleží do sdílených východisek; premisa nesmí být chybně považována za společné východisko a sdílená premisa nesmí být zamítnuta;
- 7) *pravidlo o platnosti* (logická platnost): argumenty použité v diskurzu musí být platné nebo musí být jejich platnost ověřitelná tím, že učiníme jednu či více nevyjádřených premis explicitními;
- 8) *pravidlo o argumentačním schématu* (užívání plauzibilních argumentů a argumentačních schémat): stanovisko musí být považováno za definitivně obhájené, pokud se obrana odehrává za použití argumentů, v nichž bylo správně aplikováno sdílené argumentační schéma; stanovisko nesmí být považováno za definitivně obhájené, pokud se obrana neodehrává za použití plauzibilních a správně použitých argumentačních schémat;
- 9) *pravidlo o uzavření* (přijetí výsledku diskuse): neúspěšná obrana musí vyústit v to, že protagonista své stanovisko stáhne; úspěšná obrana musí vyústit v to, že antagonist stáhne své zpochybnění;

10) *pravidlo o užití* (jasnost vyjadřování a správná interpretace): formulace nesmí mást svou vágností či víceznačností a musí být interpretovány co nejpřesněji.¹⁴

V praxi bývají tato pravidla často porušována, a to třeba i několik najednou. Jakékoli porušení pravidel snižuje pravděpodobnost, že dojde k úspěšnému rozřešení sporu, a v pragmadialektice bývá označováno termínem falacie (van Eemeren – Grootendorst 2004: 175). Vzhledem k tomu, že tato sada pravidel postihuje různé aspekty argumentace, mohou mít i falacie rozličnou povahu. Na jedné straně se může jednat o chyby logického charakteru, na druhé straně o chyby charakteru pragmatického. Jako příklad prvního si

¹⁴ „(1) The freedom rule (freedom of arguing): Parties must not prevent each other from advancing or casting doubt on standpoints.

(2) The burden-of-proof-rule (obligation to give reasons): Whoever advances a standpoint is obliged to defend it if asked to do so.

(3) The standpoint rule (correct reference to previous discourse by the antagonist): An attack on a standpoint must relate to the standpoint that has actually been advanced by the protagonist.

(4) The relevance rule (obligation to ‘matter-of-factness’): A standpoint may be only defended by advancing argumentation relating to that standpoint.

(5) The unexpressed premise rule (correct reference to implicit premises): A person can be held to the premises she or he leaves implicit. Conversely, antagonists must not be attacked on premises which cannot be inferred from their utterances.

(6) The starting point rule (respect of shared starting points): A standpoint must be regarded as conclusively defended if the defence takes place by means of arguments belonging to the common starting point. A premise must not falsely be taken as a common starting point, and, conversely, a shared premise must not be rejected.

(7) The validity rule (logical validity): The arguments used in a discourse must be valid or capable of being validated by the explicitization of one or more unexpressed premises.

(8) The argumentation scheme rule (use of plausible arguments and schemes of argumentation): A standpoint must be regarded as conclusively defended if the defence takes place by means of arguments in which a commonly accepted scheme of argumentation is correctly applied. A standpoint must not be considered to be conclusively defended if the defence has not taken place by means of argumentation schemes which are plausible and correctly applied.

(9) The closure rule (acceptance of the discussion’s results): A failed defence must result in the protagonist withdrawing her or his standpoint, and a successful defence in the antagonist withdrawing her or his doubt about the standpoint.

(10) The usage rule (clarity of expression and correct interpretation): Formulations must be neither puzzlingly vague nor confusingly ambiguous, and must be interpreted as accurately as possible.“ (Reisigl 2014: 79n)

lze vzít tzv. falacii předčasného zobecnění (*fallacy of hasty generalization*). Té se člověk dopouští tehdy, když na základě nedostatečného vzorku činí příliš silná zobecnění (jedná se de facto o chybnou indukci a o porušení pragmadialektického pravidla č. 8). Srov. následující příklad:

- (5) Komunismus se snažil řídit společnost a selhal. Environmentalismus se snaží řídit, takže selže také.

Jako příklad druhého si lze vzít například tzv. *falacii argumentu ad hominem*. Té se člověk dopouští tehdy, když svou argumentaci staví na osobních charakteristikách oponenta, které nemají s předmětem sporu věcnou souvislost (jedná se o porušení pravidla č. 4). Srov. následující, tentokrát hypotetický příklad:

- (6) Environmentalisté se neumí poučit z minulosti, protože jsou příliš mladí.

Reisigl–Wodak (2009) pragmadialektickou teorii argumentace přejímají a berou ji jako normativní základ pro analýzu argumentačních strategií v DHA. Zmíněných deset pravidel racionální diskuse by podle nich mělo tvořit základ diskurzivní etiky a zároveň sloužit jako referenční rámec při kritice nekonstruktivní diskuse ve smyslu *überreden* (Reisigl–Wodak 2009: 71).

Osvojují si i koncept falacie, kterou chápou jako prostředek sloužící k ospravedlnění diskriminace (srov. tabulku č. 1). Zde můžeme vidět úzkou spojitost mezi falacemi a toposem – jedná se o prostředky, které slouží k témuž účelu. Vedle toho je ale podobný i způsob, jakým DHA s těmito koncepty zachází. Jak jsme uvedli, DHA analyzuje toposy na úrovni konkrétních výskytů, tato analýza však většinou pokračuje krokem o úroveň výše – k zachycení toposů jako typizovaných prostředků sloužících k prosazování obecnějších představ, resp. ideologií. Tento zobecňující či typizující přístup DHA uplatňuje i při analýze falacií. Na úrovni konkrétních diskurzů zkoumá, zda nedošlo k porušení některého z pragmadialektických pravidel, dospívá však zároveň k obecnějším závěrům, tedy typickým, častým způsobům, jakými tato pravidla bývají porušována. Výsledkem tohoto zobecnění je pak typologie falacií. Např. Reisigl–Wodak (2009) pro účely svých analýz diskriminačního diskurzu vymezili tyto (Reisigl–Wodak 2009: 71–74):

Falacie argumentu ad baculum: jedna strana se snaží prosadit svou tezi tím, že druhou stranu zastrašuje, namísto aby používala věcné argumenty. Tento postup porušuje pravidlo č. 1 a 4.

Falacie argumentu ad hominem: jedna strana zpochybňuje argumentaci druhé strany na základě jejích osobních charakteristik, a ne na základě argumentace jako takové. Tento postup porušuje pravidlo č. 4.

Falacie argumentu ad misericordiam: jedna strana se neoprávněně staví do role oběti a na základě toho se snaží získat druhou stranu. Tento postup porušuje pravidlo č. 4.

Falacie argumentu ad populum: jedna strana staví svou argumentaci na domnělých názorech určité skupiny, a nikoliv na relevantních důvodech. Tento postup porušuje pravidlo č. 4.

Falacie argumentu ad ignorantiam: jedna strana považuje své tvrzení za zaručené, i když ve skutečnosti nebylo prokázáno, nýbrž jen nebylo vyvráceno. Tento postup porušuje pravidlo 9.

Falacie argumentu ad verecundiam: jedna strana svou argumentaci zakládá na odkazu k určité autoritě. Tento postup porušuje pravidlo č. 4 a 7.

Falacie předčasného zobecnění: jedna strana zakládá svou argumentaci na zobecnění, které učinila na vzorku, který není reprezentativní. Tento postup porušuje pravidlo č. 5 a 7.

Falacie „post hoc ergo propter hoc“: jedna strana z určitého stavu věcí vyvozuje, jaké příčiny k tomuto stavu vedly, aniž by v dané situaci existovala prokazatelná kauzální souvislost. Tento postup porušuje pravidlo č. 7.

Falacie petitio principii: sporná teze, která by měla být prokázána, figuruje v argumentaci jedné strany jako předpoklad.

Falacie manipulativní otázky: jedna strana druhou staví před otázku, v jejímž jádru spočívá nějaký mylný či nesamozřejmý předpoklad. Tento postup porušuje pravidlo č. 6.

Falacie ignoratio elenchi: jedna strana zdůvodňuje či vyvrací něco, co ve skutečnosti není předmětem sporu. Tento postup porušuje pravidlo č. 3 a 4.

Falacie slaměného panáka: jedna strana pracuje se zkreslenou verzí oponentova tvrzení, která je snáze napadnutelná. Tento postup porušuje pravidlo 3.

Falacie víceznačnosti: jedna strana záměrně interpretuje oponentovo víceznačně formulované stanovisko tak, jak nebylo míněno. Tento postup porušuje pravidlo č. 10.

Falacie argumentu ad consequentiam: jedna strana napadá stanovisko druhé strany na základě jeho hypotetických následků, a nikoliv na základě samotného obsahu stanoviska. Tento postup porušuje pravidlo č. 7.

Ačkoli si jsou falacie s toposy v mnohém podobné, nelze je zaměňovat ani chápat první jako falešný protějšek druhého. Falacie je v DHA vymežována jako překročení pragmadialektických pravidel, je tedy z definice falešná a neplní žádnou argumentačně usouvztažňovací funkci. Topos je oproti tomu vymezen právě tím, že propojuje argumenty s tezemi, a inherentně falešný není. Může však být použit ke klamně argumentaci.

6. Kritika normativního ukotvení argumentační analýzy v DHA

Druhá kritická debata, které se zde budeme věnovat, se od té první podstatně liší, a to zejména ve dvou ohledech. Zaprvé se nesoustředí na deskriptivní stránku DHA, ale na stránku normativní. Zadruhé nemíří pouze na koncept toposu, ale na analýzu argumentačních strategií obecně.

6.1. Kritika normativních východisek argumentační analýzy v DHA

Jak jsme uvedli v oddíle o normativním rozměru argumentační analýzy v DHA, tento přístup zakládá svá etická a morální východiska zejména na dvou myšlenkových tradicích: na frankfurtské škole a na pragmadialektice. Podle první tradice definuje zejména svůj cíl – dosažení spravedlivého diskurzu, který svou inkluzivitou a racionalitou umožní emancipaci zúčastněných stran (Reisigl–Wodak 2009: 34). Z druhé si pak bere kritéria, podle nichž posuzuje, nakolik argumentace jednotlivých aktérů umožňuje naplňování takových cílů (Reisigl–Wodak 2009: 71). Dohromady tyto dva přístupy tvoří základ diskurzivní etiky DHA (tamtéž).

Na to, že by pragmadialektika měla tvořit normativní základ DHA, zareagovali kriticky Bernhard Forchtner a Ana Tominc (Forchtner–Tominc 2012). Upozorňují na to, že východiska filosofie jazyka Jürgena Habermase a pragmadialektiky jsou ze své povahy nekompatibilní a jejich sloučení by mohlo vést k rozporu v samém jádru DHA. Zatímco Habermasův přístup ke komunikaci a argumentaci je podle autorů postaven na pozitivních a teoreticky dobře zdůvodněných kritériích, majících obecnější etický přesah (Forchtner–Tominc 2012: 38), pragmadialektika poskytuje pouze procedurální pravidla a nehledí nad rámec komunikační situace (tamtéž, s. 40). Autoři proto doporučují, aby proponenti DHA vycházeli výhradně z Habermasovy diskurzivní etiky – k níž se tento přístup konec konců odvolává od svých počátků – a pokusili se kritéria správné argumentace čerpat z ní (tamtéž, s. 47).

Forchtner a Tominc poskytují důkladné teoretické zdůvodnění, proč pragmadialektika nemůže tvořit jádro diskurzivní etiky DHA. My si zde však pro stručnost a názornost vystačíme s jedním příkladem. Autoři nastiňují hypotetickou komunikační situaci, kdy se dva neonacisté domlouvají na tom, že podniknou útok na Žida (tamtéž, s. 45). Podíváme-

li se na věc z pozice etických východisek a cílů DHA, jedná se o nepřijatelnou situaci a o exemplární případ diskriminace. Autoři nicméně poukazují na to, že kdybychom se daný případ pokusili posoudit a zkritizovat z hlediska pragmadialektiky, mohlo by se stát, že bychom mu nakonec neměli co vytknout – bez ohledu na předmět mohla komunikace proběhnout zdárně a racionálně, tedy mohlo dojít k vyřešení sporu, aniž by bylo porušeno jediné z pravidel kritické diskuse (tamtéž). To je dáno několika věcmi. Zaprvé tím, že pragmadialektika neoperuje s etickými kategoriemi – to, co je dobré a co špatné, není předem dáno, ale lze se k tomu maximálně dobrat dialekticky v diskusi. Zadruhé tím, že pragmadialektika operuje pouze na poli konkrétní diskuse – relevantní jsou pro ni pouze strany, které jsou v dané diskusi zastoupeny (tamtéž).

Kdybychom se však na tentýž případ podívali z pozice Habermasovy diskurzivní etiky, naskytla by se nám řada argumentů, které by k jeho kritice použít šlo. I kdyby totiž daná komunikační situace zcela naplňovala standardy kritické diskuse, od ideální řečové situace, tak jak jsme ji vymezili v normativních východiscích DHA, by měla vždy daleko. Zaprvé proto, že by se jen těžko mohlo jednat o veřejnou, beznátlakovou a zároveň inkluzivní komunikační situaci. Zadruhé proto, že podle Habermasovy teorie nestačí hledět pouze na přijatelnost pro subjekty zastoupené v komunikační situaci, ale rovněž na ty, kteří v ní zastoupeni nejsou, ale její obsah a důsledky se jí týkají (tamtéž, s. 46).

6.2. Zhodnocení kritiky

Kritika Forchtnera a Tominc primárně míří na rozpor v teoretických východiscích obou přístupů. Podíváme-li se však na to, co si v praxi bere DHA z pragmadialektiky, uvidíme, že se jedná převážně o pravidla kritické diskuse. Pragmadialektika je tak pro DHA spíše zdrojem metodologickým než teoretickým, na rozdíl od Habermasovy diskurzivní etiky. Jak sami autoři připouštějí, kritika je spíše varováním než upozorněním na dlouhotrvající problém a vychází především z jedné, možná trochu nešťastně zformulované věty o tom, že by pragmadialektická pravidla měla tvořit jádro diskurzivní etiky (tamtéž, s. 42). Tato věta potenciální přínosy pragmadialektiky pro DHA možná lehce přecenila. Jak však upozorňují Constanza Ihnen a John E. Richardson, problém není ani tak v tom, že by pravidla kritické diskuse byla v rozporu s etickými východisky DHA, jako spíš v tom, že jako kritéria etického diskurzu, tak jak si jej představuje DHA, nestačí (Ihnen–Richardson:

238). Autoři se tak shodnou na tom, že je třeba rozvíjet další normativní základy argumentační kritiky v DHA (tamtéž, s. 236). Jednu z takových cest naznačil Bernhard Forchtner a představíme si ji blíže v následujících odstavcích.

6.3. Možnosti překonání této kritiky

Morální a teoretické ukotvení kritiky v DHA je tématem, kterému Forchtner věnuje soustavnou pozornost již delší dobu. Nejprve jako první hlouběji popsal, jaký je vlastně vztah mezi DHA a frankfurtskou školou, k níž se proponenti diskurzivně-historického přístupu tak často odvolávají (Forchtner 2011). Jako stěžejní identifikoval filosofii jazyka Jürgena Habermase, která ve svém intersubjektivním a emancipačním chápání diskurzu poskytuje DHA jak teoretický rámec, tak zdůvodněná hodnotová východiska. Poté představil argumenty, proč by DHA měla při kritice vycházet především z Habermasovy diskurzivní etiky (Forchtner–Tominc 2012). Pragmadialektická procedurální kritéria – v podstatě jediný konkrétně vymezený aparát, se kterým DHA při kritice argumentačních postupů pracuje – podle něj nemůže naplnit cíle, které si DHA předsevzala. Ve svých dalších textech se pak pokouší tato teoretická východiska kritiky přetvořit v konkrétněji formulovaná kritéria a hlediska, která bude možné využít při analýze argumentačních strategií (Forchtner 2014, Forchtner et al. 2018).

Jedním z takových hledisek může být podle Forchtnera to, nakolik uplatněné argumentační postupy přispívají k tzv. kolektivnímu učení (Forchtner 2014: 39). Pojem kolektivní učení označuje to, jakým způsobem lidé chápou společenské změny jakéhokoli typu a jak se s nimi vypořádávají (Forchtner et al. 2018: 1). Jak naznačuje adjektivum *kolektivní*, jedná se o jev, který má intersubjektivní povahu – nejde o intelektuální aktivitu jedince, nýbrž o komplexní diskurzivní proces, v němž subjekty interagují, projevují svá stanoviska, dohromady formují své mentální reprezentace a ve výsledku přetvářejí dosavadní sociální vztahy (tamtéž, s. 5). Způsob, jakým kolektivní učení probíhá, lze pak nejen popisovat, ale též kritizovat. Protože se jedná o diskurzivní proces, lze při jeho kritice vyjít z výše zmíněných Habermasových principů. Čím je tedy diskurz otevřenější, inkluzivnější a beznátlakovější, tím větší je možnost, že bude proces kolektivního učení probíhat bez diskriminace některého z aktérů, a učení tak bude opravdu kolektivní (tamtéž).

Jak lze toto kritérium aplikovat při analýze diskurzivních strategií, ukazuje Forchtner ve své studii o *toposu historie učitelky života* (Forchtner 2014). V ní si klade otázku, jakým způsobem mluvčí využívají dějinné události ke zdůvodňování toho, co by se mělo dělat nyní, konkrétně pak jak se argumentuje dějinnými událostmi, které jsou chápány jako negativní. Zásadní roli v tomto procesu podle něj hraje narativita: v diskurzu totiž nejde ani tak o dějinné události jako takové jako spíš o jejich reprezentaci, resp. obraz. Ten je ze své povahy subjektivní – jedná se o rekonstrukt, sestavený typicky na základě dalších reprezentací (např. zpráv, vyprávění, obrazů), v posledku formulovaný mluvčím. Jedna dějinná událost tak může mít a zpravidla má řadu narativních podob, které se mohou lišit ať už tím, co považují za faktické, nebo třeba tím, na co kladou důraz. To je podstatné proto, že při argumentaci nejsou mluvčím k dispozici historickými fakty, ale právě jejich narativní zpracování. Z toho důvodu se může stát, že ta samá dějinná událost je využívána ke zdůvodňování různorodých, často i vzájemně protichůdných stanovisek – historická zkušenost Evropy tak bývá využívána jak jako argument pro další vojenské intervence, tak jako argument proti nim (Forchtner 2014: 20).

Argumentace historií tak může mít mnoho podob. Podíváme-li se nicméně, jak bývá tato argumentační strategie zpracována v DHA, zjistíme, že klasifikace toposů tuto rozmanitost neodráží – srov. již citovanou definici *toposu historie* od Reisigla a Wodak:

Protože nás historie učí, že určité činy mají určité následky, měl by člověk vykonat určitý čin – nebo se ho naopak zdržet – v situaci, která je (do určité míry) srovnatelná se zmiňovaným historickým příkladem (Reisigl–Wodak 2009: 80, přel. MP).

Takovéto vymezení je pouhou abstraktní schematizací a samo o sobě nenabízí vodítko pro hlubší pochopení argumentační strategie a možnosti její kritiky. Nabízet by ji mohlo jedině tehdy, kdyby bylo argumentační schéma vnitřně logicky rozporné.

Jak však upozorňuje Forchtner, falešné či klamné zpravidla nebývají toposy samy o sobě, ale až jejich užití (Forchtner 2014: 38). Aby *topos historie* nebyl pouhým deskriptivním, klasifikačním nástrojem, ale šlo jej využít i pro hlubší pochopení argumentace a její kritiku, rozhodl se Forchtner jeho různá užití dále teoreticky rozpracovat, a to s přihlédnutím k dalším argumentačním složkám.

Forchtner sledoval *topos historie učitelky života* zejména ve spojitosti s tím, jak se konstruuje identity *my* a *oni*. Zaměřil se tedy na to, jak se vytváří vztah mluvčího jednak k subjektu, který vykonal negativní čin v minulosti, a jednak k subjektu, který by si z daného činu měl vzít ponaučení. Na základě toho vymezil následující čtyři rétorické postupy, respektive způsoby užití zkoumaného toposu (Forchtner 2014: 26–37, A označuje argument, T označuje tvrzení):

rétorické typy	rétorický princip	příklad ¹⁵
<i>rétorika souzení</i>	A: V minulosti bylo spácháno něco strašného. T: My jsme se z minulosti poučili, zatímco oni ne.	A: Spolupráce s diktátory – jako v roce 1940 a dále – je špatná (a typická pro levicově-liberální politiku strkání hlavy do písku). T: Měli bychom stát proti diktátorům, jak činíme v případě Saddáma Husajna (o čemž se naši oponenti nepoučili).
<i>rétorika selhání</i>	A: V minulosti bylo spácháno něco strašného. T: Musíme být ostražití, abychom také takto nesehali.	A: Během války ve Vietnamu spáchaly USA prohřešky, např. tím, že podporovaly diktátory. T: Měli bychom urychleně změnit kurs, protože jinak naše současná mise skončí neštěstím a selžeme také.
<i>rétorika pokání</i>	A: V minulosti bylo spácháno něco strašného a my jsme za to odpovědni.	A: Jsme odpovědni za spáchání zločinů spjatých s vichistickým režimem.

¹⁵ První příklad pochází z novinového článku od bývalého dánského ministra kultury Briana Mikkelsena, druhý z novinového článku od britského žurnalisty Roberta Fiska, třetí z projevu francouzského exprezidenta François Hollanda a čtvrtý z knihy švýcarského právníka a politika Greta Hallera.

	T: Musíme se z toho poučit a být ostražití, abychom takovou chybu nezopakovali.	T: Nesmíme přestat být obezřetní.
<i>rétorika soudícího pokání</i>	A: V minulosti bylo spácháno něco strašného, my jsme za to odpovědni a poučili jsme se. T: Jsme morálně výše než ti, kteří se nepoučili.	A: Jsme si vědomi, že Evropa má dlouhou minulost plnou provinění. T: Jsme morálně nadřazeni USA, které se takto nepoučily.

Tabulka 2: Typologie užití *toposu historie učitelky života* (Forchtner 2014).

Jak upozorňuje Forchtner (tamtéž, s. 38), kdybychom chtěli dané příklady kritizovat na základě samotného *toposu*, měli bychom velmi omezené možnosti. Zprv bychom mohli na základě historiografických dat zpochybnit argument. Zadruhé bychom mohli napadnout *topos historie* jako takový. Ten sice není logicky rozporný, šla by však zpochybnit jeho argumentační síla s tím, že funguje pouze na základě analogie, kterou můžeme, ale nemusíme přijmout (tamtéž).

Širší možnosti se však objeví, podíváme-li se na jednotlivá užití *toposu* z hlediska jejich sociálního fungování, konkrétně pak z hlediska kolektivního učení. Forchtner v tomto ohledu rozlišuje zejména mezi rétorikou souzení a soudícího pokání na jedné straně a rétorikou selhání a pokání na straně druhé (tamtéž, s. 38n). Pro první skupinu je podle něj stěžejní negativní vymezení se vůči vnější skupině a zpochybnění její morální integrity. Druhá skupina naopak na takovém vymezení nestojí, ale zpochybňuje či relativizuje svou vlastní pozici. Tento způsob je podle Forchtnera produktivnější, protože reflexe vlastního provinění či omylnosti je spojena se schopností překonat hranice své vlastní perspektivy (tzv. *cognitive decentering*, tamtéž). Právě takový postup umožňuje komunikaci, která nestojí na vymezování, exkluzivitě a výrazných symbolických hranicích mezi subjekty, nevede k dalšímu utvrzování tohoto stavu, ale blíží se ideální řečové situaci, a napomáhá tak procesu kolektivního učení (tamtéž, s. 39).

Forchtnerův postup můžeme nakonec aplikovat i na argumentaci Václava Klause. Ta zcela spadá do oblasti, na niž se Forchtner soustředí, tedy do oblasti společenské změny, potažmo kolektivního učení. Společenská změna v tomto případě reaguje na změnu

klimatickou. Klimatická změna zde představuje problém, na který společnost nereaguje stejně, ale vytvořila se řada různých přístupů a společnost, respektive vztahy v ní, se proměnily. Zároveň se jedná o argumentaci, která vychází z negativní historické události a uplatňuje se v ní *topos historie učitelky života*.

Lidstvo už zažilo tragickou zkušenost s jedním velmi pyšným intelektuálním proudem, který tvrdil, že ví, jak řídit společnost lépe než spontánní tržní síly. Byl to komunismus a selhal, zanechal po sobě milióny obětí. Dnes se vynořil nový -ismus, který tvrdí, že je dokonce schopen řídit přírodu a skrze ni i člověka. Tato nadměrná lidská pýcha – stejně jako všechny předchozí pokusy – nemůže neselhat. (Reisigl–Wodak 2015: 162)

Z hlediska Forchtnerova členění spadá Klausova argumentace pod rétoriku souzení. Klaus se výrazně vymezuje vůči vnější skupině, kterou nedefinuje konkrétně, ale označuje ji abstraktem *environmentalismus*. Toto vymezení je silně negativní. Svědčí o tom *nadměrná lidská pýcha*, kterou environmentalismu připisuje, ale zejména pak historické srovnání. Environmentalismus je přirovnáván ke komunismu primárně na základě toho, že se podle Klause snaží řídit společnost. Nelze však opomenout to, že se zároveň jedná o přirovnávání k režimu, který „zanechal milióny obětí“. Jak spolu souvisí *řízení společnosti a milióny obětí*, sice není explicitně řečeno, samotný fakt, že se Klaus pro tuto juxtapozici rozhodl, ale určitý vztah naznačuje. Skutečnost, že se environmentalismus nepoučil z této historické zkušenosti a je ochoten chyby komunismu opakovat, ho tak staví do silně negativního světla.

Forchtner nám tak dává nová, teoreticky zdůvodněná kritéria, na jejichž základě lze poukázat na to, proč je Klausův argumentační, respektive rétorický postup problematický. Přispívá totiž k hlubšímu rozdělení mezi danými stranami, komplikuje možnosti vzájemného porozumění a nakonec brání tomu, založit další kroky na širší shodě.

7. Závěr

Cílem této práce bylo prozkoumat, jak diskurzivně-historický přístup (DHA) zkoumá argumentační strategie a jak k tomuto účelu využívá koncept toposu.

Nejprve jsme zasadili zkoumání argumentačních strategií do širšího kontextu bádání DHA. Poté jsme představili, jaká je role argumentace v rámci tzv. diskurzivních strategií. Dále jsme se věnovali teoretickému a metodologickému ukotvení argumentační analýzy v DHA a představili jsme si koncept toposu. Následně jsme shrnuli a zhodnotili základní body kritiky, která se týkala způsobu, jakým DHA přistupuje k deskriptivní analýze argumentačních strategií. Od deskriptivních aspektů argumentační analýzy jsme se poté přesunuli k aspektům normativním. Představili jsme si základní normativní východiska argumentační analýzy v DHA a na základě další kritiky jsme poukázali na některé její nedostatky. Na závěr jsme na základě konkrétní případové studie poukázali na to, jakým způsobem lze tyto kritické připomínky překonat.

Pro DHA je stěžejní orientace na problém (Reisigl–Wodak 2015: 153). Zaměřuje se na to, jaký podíl nese užívání jazyka a dalších znakových prostředků na vzniku, prosazování a udržování sociálních nerovností (tamtéž, s. 145n). Práce DHA pak spočívá jednak v pochopení a popsání těchto diskurzivních mechanismů, v jejich kritice a nakonec v představení takových diskurzivních praktik, které povedou k odstranění nerovných podmínek a napomohou k emancipaci všech zúčastněných stran (tamtéž).

Diskurzivně-historický přístup pracuje s konceptem diskurzivních strategií. Ty představují vzájemně provázané diskurzivní postupy, užívané k prosazování určitých cílů (tamtéž, s. 151). Mezi ty řadí nominaci – způsob, jakým jsou v diskurzu označováni jednotliví aktéři, predikaci – vlastnosti či činnosti, které jsou daným aktérům přisuzovány, perspektivizaci – zaujetí hlediska, z něhož je diskurzivní situace pojímána (konceptualizována), zesilování a zeslabování – volbu toho, které aspekty jsou v diskurzu zdůrazňovány, a které naopak upozadovány, a pro nás zde nejdůležitější argumentaci – způsob, jakým jsou zdůvodňována předkládaná tvrzení (tamtéž, s. 151n).

Při zkoumání argumentace vychází DHA z několika tradic. Při deskripci jsou pro ni stěžejní zejména práce Stephena Toulmina (Toulmin 2003) a Manfreda Kienpointnera (Kienpointner 1992). Z Toulmina čerpají především obecnou teorii argumentace. Ta pro

něj představuje proces zdůvodňování, tedy komunikační proces, v němž je určité stanovisko, které je z něčí perspektivy považováno za sporné, doplňováno dalšími tvrzeními, která mají jeho spornost snížit. Toulmin pro snazší pochopení, jakým způsobem argumentace funguje, vytvořil strukturní model. Jeho základními složkami jsou tvrzení (hlavní teze, která je sporná), data (předložené argumenty, které jsou méně sporné) a warrant (argumentační schéma, které propojuje argumenty s tezí a umožňuje tak, že argumenty mohou snížit spornost teze).

Z Kienpointnera pak DHA čerpá především při vymezení hlavního analytického nástroje pro zkoumání argumentace – toposu. Topos je v podstatě totéž co Toulminův warrant, Kienpointner jej však pro potřeby DHA dále specifikuje. Topos v DHA je tak k obsahu argumentace vztažené a užíváním typizované schéma, které propojuje argumenty s tvrzeními (Kienpointner 1992: 194). Jako příklad toposu si zde můžeme uvést tzv. *topos authority*, který lze vyjádřit implikační formulí „jestliže si x myslí, že je krok y správný, měli bychom jej podniknout“. Topos představuje praktický nástroj argumentační analýzy v DHA – umožňuje zkoumat typické způsoby zdůvodňování a přesvědčování uplatňované v konkrétních tematických oblastech.

Z normativního hlediska jsou pak pro argumentační analýzu stěžejní zejména práce Jürgena Habermase a pragmadialektické školy Franka H. van Eemeren a Roba Grootendorsta. Z Habermase DHA čerpá především při formulaci etických východisek (Forchtner 2011: 1). V tomto ohledu je pro něj stěžejní Habermasův koncept ideální řečové situace. Jedná se o komunikační model, v němž je maximalizována rovnocennost a možnost emancipace všech účastníků (tamtéž, s. 6). Tuto maximalizaci umožňuje několik principů: zaprvé svoboda účastníků předkládat svá stanoviska a zpochybňovat stanoviska ostatních, zadruhé otevřenost komunikace všem kompetentním mluvčím, zatřetí upřímnost mluvčích, začtvrté pak univerzalizovatelnost, tedy že mluvčí používají pouze ty komunikační postupy, které by byly ochotni přijmout za obecné pravidlo (tamtéž). Jakýkoli komunikační krok, který jde proti těmto principům, by pak měl být předmětem kritiky (Reisigl–Wodak 2009: 71).

Z pragmadialektiky pak DHA čerpá konkrétní kritéria, která používá ke kritice argumentačních strategií. Pragmadialektika vychází z takzvaného konceptu kritické diskuse (van Eemeren – Grootendorst 1992). Jedná se o argumentační model, v jehož jádru stojí sporné tvrzení. To má svého zastánce a odpůrce. Tento model by pak měl

maximalizovat šanci, že argumentace dospěje rozřešení sporu přijatelnému pro obě strany (Forchtner–Tominc: 40). Podle pragmadialektiky k tomu může nejlépe dojít tehdy, když obě strany při argumentaci postupují racionálně (tamtéž). Jak má taková kritická diskuse probíhat, je vymezeno sadou pravidel. Každé překročení pravidel snižuje možnost racionálního rozřešení sporu a nazývá se falacií (Reisigl–Wodak 2009: 71). DHA pragmadialektická pravidla a koncept falacií adaptuje jako základní nástroj pro kritiku argumentačních postupů (tamtéž).

Jak jsme však ukázali na základě několika kritik a vlastních rozborů, se způsobem, jakým DHA přistupuje k analýze argumentačních strategií, se pojí řada problémů. První část z nich souvisí s deskriptivní analýzou. Badatelé, kteří se hlásí k DHA, často nejsou při rozboru argumentační struktury dostatečně explicitní (Žagar 2010: 9). Typickým případem je praxe, kdy je zkoumaný argumentační úsek pouze doplněn označením toposu. Jak jsme však ukázali, identifikovat jednotlivé argumentační složky leckdy není snadné, např. kvůli tomu, že nejsou vyjádřeny snadno ohraničitelnou výpovědí, nebo dokonce nejsou vyjádřeny vůbec. Pouhé označení toposu navíc často nemusí splnit svou popisnou funkci. Způsob, jakým topos propojuje argumenty s tvrzeními, je totiž srozumitelný teprve z implikační formule. Pokud badatel tuto formuli neuvede a použije pouze v DHA konvencionalizované označení toposu, poskytuje tak popis pouze pro poučené čtenáře. To je hermeneutický problém – informaci tak dostávají ti, kteří by si ji byli nejspíše stejně schopni obstarat sami, ale nedostávají ji ti, kteří si ji naopak sami obstarat nedokážou. Ukázali jsme také, že způsob, jakým někteří badatelé v DHA s pojmem topos pracují, není zcela jednoznačný. Ačkoli jej typicky definují jako argumentační schéma, které propojuje argumenty s tezemi, leckdy používají označení topos jako synonymum pro stereotyp či klišé. Ty spolu sice pojí určitá schematičnost a typizovanost, vytrácí se však klíčová argumentačně usouvztažňovací funkce. Toto nejednotné zacházení s termíny vede k dalšímu snižování transparentnosti analýzy.

Druhá část problémů pak spadá do normativního aspektu DHA, tedy do oblasti kritiky argumentačních strategií. I zde jsme narazili na potíže spojené s nedostatečnou explicitností, kdy byl analyzovaný argumentační úsek pouze doplněn označením falacie, aniž by bylo jasně uvedeno, jaké pravidlo bylo porušeno. Významnější problémy se však týkají samotných normativních kritérií, z nichž argumentační analýza DHA vychází. Ukazuje se totiž, že pragmadialektická kritéria a koncept falacií zdaleka nestačí pro komplexní kritiku argumentačních strategií (Forchtner–Tominc 2012). Vymezují totiž

pouze to, co je racionální pro dvě strany určitého sporu (tamtéž, s. 40). Aby však byl DHA schopen dostat svým cílům, tak jak byly vymezeny výše, musí v kritice argumentačních strategií počítat jednak nejen s dvěma stranami sporu, ale se všemi diskurzivními aktéry, a jednak nejen s tím, co je racionální, ale také s tím, co je etické či správné. To vše by navíc pro účely přesvědčivé a transparentní analýzy bylo třeba přetvořit v jasně zdůvodněná a formulovaná kritéria. Nástroj, jak odlišit správnou argumentaci od falešné, pak neposkytuje ani klasifikace toposů. Ty totiž nejsou správné samy o sobě, ale teprve v užití, tedy s přihlédnutím k tomu, jaké argumenty a jaká tvrzení propojují (Forchtner 2014: 38). Cestu, jak značnou část z těchto problémů překonat, naznačil Bernhard Forchtner (2014). Východiskem mu je sice jeden konkrétní typ toposu – *topos historie učitelky života* –, zkoumá jej však ve čtyřech různých užitích a v kontextu dalších diskurzivních strategií. Jednotlivé argumentační úseky analyzuje explicitně, rekonstruuje a interpretuje dílčí složky a na základě takovéto komplexní analýzy dochází ke čtyřem funkčním podtypům tohoto toposu. Ty následně podrobuje kritice. Normativní východiska kritiky zakládá na Habermasově filosofii jazyka, konkrétně na principech ideální řečové situace. K přesvědčivosti Forchtnerovy kritiky přispívá, že ji staví na týchž etických základech, na nichž byla DHA stavěna od počátku, a že tyto základy činí explicitními a teoreticky je zdůvodňuje.

Na úplný závěr shrnu poznatky získané analýzou kritických debat a případových studií do několika doporučení:

- 1) **Deskriptivní analýza by měla rekonstruovat jednotlivé složky argumentace.** Explicitní rekonstrukce argumentů, tezí, toposů (včetně implikačních formulí) a případných dalších složek pomáhá objasnit vnitřní fungování argumentačního úseku a identifikovat problematická místa v argumentaci. Teprve taková analýza je analýzou v pravém slova smyslu a vykazatelnými metodami dochází k falzifikovatelným závěrům.
- 2) **Argumentace by měla být analyzována v kontextu dalších diskurzivních strategií.** Diskurzivní strategie tvoří teleologicky vymezený celek. Nominace, predikace, perspektivizace i zesilování/zeslabování de facto určují podobu konkrétních argumentů a tvrzení. To je třeba brát v úvahu, protože topos není falešný sám o sobě, ale může se jako takový ukázat v užití, tedy ve spojení s konkrétními argumenty a tvrzeními. Klasifikace toposů by tak měla být dále rozpracována o klasifikaci způsobu jejich užívání (viz Forchtner 2014).

3) **Kritika argumentačních postupů by měla být explicitní.** Teprve analýza, která stojí na jasně formulovaných kritériích a na jejich základě explicitně posuzuje jednotlivé případy, může dospívat ke srozumitelným, replikovatelným a falzifikovatelným závěrům.

4) **Normativní kritéria DHA by měla být dále rozpracována.** Cíle DHA jsou natolik ambiciózní a široké, že si žádají další analytické normativní standardy. DHA v současné době disponuje především logickými a procedurálními kritérii, rozpracována jsou některá kritéria sociální a etická (viz Forchtner 2014 a Forchtner 2018), vzhledem k obsáhlosti agendy DHA je však tato kritéria třeba rozvíjet dále.

Věřím, že když DHA tato doporučení vezme v potaz a bude se jimi řídit, může některé zmíněné potíže překonat a bude schopna přicházet s transparentnějšími a srozumitelnějšími analýzami, které lépe ukážou, jak funguje zdůvodňování a přesvědčování, a zároveň budou samy lépe zdůvodněné a přesvědčivější.

8. Literatura

AUSTIN, J. L. (2000): *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia – nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR.

BOUKALA, S. (2014): Waiting for democracy: Political crisis and the discursive (re)invention of the 'national enemy' in times of 'Greccovery'. *Discourse & Society*, 25(4), 483–499.

BOUKALA, S. (2016): Rethinking topos in the discourse historical approach: Endoxon seeking and argumentation in Greek media discourses on 'Islamist terrorism'. *Discourse Studies*, 18(3), 249–268.

FAIRCLOUGH, I. – FAIRCLOUGH, N. (2012): *Political Discourse Analysis. A Method for Advanced Students*. London: Routledge.

FORCHTNER, B. (2011): Critique, the discourse–historical approach, and the Frankfurt School. *Critical Discourse Studies*, 8(1), 1–14.

FORCHTNER, B. – TOMINC, A. (2012): Critique and argumentation: On the relation between the discourse-historical approach and pragma-dialectics. *Journal of Language and Politics*, 11(1), 31–50.

FORCHTNER, B. (2014): Historia Magistra Vitae: The Topos of History as a Teacher in public struggles over self-and other representation. *Contemporary Critical Discourse Studies*, London: Bloomsbury, 19–43.

FORCHTNER, B. – JORGE, M. E. – EDER, K. (2018): Towards a revised theory of collective learning processes: Argumentation, narrative and the making of the social bond. *European Journal of Social Theory*, 1368431018814348.

HAVRÁNEK, Bohuslav. *Slovník spisovného jazyka českého*. Sv. 1., A–M. Praha: Academia, 1971.

HOMOLÁČ, J. (2017): KRITICKÁ ANALÝZA DISKURZU. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/KRITICKÁ_ANALÝZA_DISKURZU (poslední přístup: 29. 11. 2019)

IHNEN, C. – RICHARDSON, J. E. (2011): On combining pragma-dialectics with critical discourse analysis. *Keeping in Touch with Pragma-Dialectics*. Amsterdam: John Benjamins, 231–244.

- KIENPOINTNER, M. (1992): *Alltagslogik*. Stuttgart: Frommannholzboog.
- KOPECKÝ, J. (2011): Topos. *Naše řeč* 94(5), 264–267.
- KOPECKÝ, J. (2016): *Argumentace v jazykové interakci: sekvenční struktura zdůvodňování v televizním duelu* [online]. 2016 [cit. 2019-10-19]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/103316>.
- KOPECKÝ, J. (2018): Argumentace v jazykové interakci. *Slovo a slovesnost* 79 (4), 322–344.
- KRZYŻANOWSKI, M. (2009): On the 'Europeanisation' of Identity Constructions in Polish Political Discourse after 1989. In: A. Galasinska – M. Krzyżanowski (eds.), *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 95–113.
- NÜNNING, A. (2006): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Přel. A. Urválek a Z. Adamová. Brno: Host.
- REISIGL, M., – WODAK, R. (2009): *Discourse and discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. Routledge.
- REISIGL, M. (2014): Argumentation analysis and the Discourse-Historical Approach: A Methodological Framework. In: C. Hart – P. Cap (eds.), *Contemporary critical discourse studies*. Bloomsbury Publishing.
- REISIGL, M., – WODAK, R. (2015): Diskurzivně-historický přístup (DHA). Přel. M. Hořejší. *Studie z aplikované lingvistiky*, 6(1), s. 145–177.
- TOULMIN, S. E. (2003): *The uses of argument*. Cambridge university press.
- VAN EEMEREN, F. H. – GROOTENDORST, B. (1992): *Argumentation, Communication, and Fallacies. A Pragma-Dialectical Perspective*. Hillsdale/New Jersey: Laurence Erlbaum Associates.
- VAN EEMEREN, F. H. – GROOTENDORST, B. (2004): *A systematic theory of argumentation: The pragma-dialectical approach*. Cambridge University Press.
- WITTEGENSTEIN, L. (1998): *Filosofická zkoumání*. 2. upr. vyd. Praha: Filosofia.
- WODAK, R. (1990): The Waldheim affair and antisemitic prejudice in Austrian public discourse. *Patterns of Prejudice*, 24(2–4), 18–33.
- WODAK, R. – PELIKAN, J. – NOWAK, P. – GRUBER, H. – DE CILLIA, R. – MITTEN, R. (1990): *'Wir sind alle unschuldige Täter!' Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- WODAK, R. – MEYER, M. (2006): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London:

Sage.

WODAK, R. (2009): *The discourse of politics in action: Politics as usual*. Springer.

WODAK, R. – DE CILLIA, R. – REISIGL, M. – LIEBHART, K. (2009[1999]): *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

ŽAGAR, I. (2010): Topoi in critical discourse analysis. *Lodz Papers in Pragmatics*, 6(1), s. 3–27.